

Gunda Béla

Részletek a készülő Magyar Néprajzi Lexikonból

A néprajzi kutatás és feldolgozás utóbbi két-három évtizedében Európaszerte előtérbe lépett az atlaszok és lexikonok készítése. Mindkét műfaj évtizedek óta foglalkoztatja a magyar néprajzot is. Örvedetesen haladnak előre a Magyar Néprajzi Atlasz munkálatai¹ s az első részletesebb lexikon-terv,² a különböző előmunkálatok után lehetőség nyílik egy Magyar Néprajzi Lexikon elkészítésére.³

A Magyar Néprajzi Lexikon munkálataival kapcsolatban meg kell említenünk, hogy népi műveltségünk számtalan jelenségének igen színvonalas lexikális feldolgozását a Pallas Lexikonban már Katona Lajos elvégezte. Az ethnobotanikára nagy figyelmet fordított ugyancsak a Pallas Lexikonban Borbás Vince s más lexikonokban is találunk számottevő és használható kidolgozott néprajzi címszót. A magyar halászat első lexikon-szemponútú feldolgozásának tekinthető Herman Ottó halászati munkájának (A magyar halászat könyve, Budapest, 1887) Mesterszótár c. része, amelyben az ősfoglalkozások úttörő kutatója tömör jellemzését nyújtja a magyar halászelet egyes jelenségeinek, munkamódjainak, eszközeinek. Lényegében a magyar pásztorélet lexikonszerű feldolgozása Herman Ottó A magyar pásztorok nyelvkincese (Budapest, 1914) c. munkája is. Ha nem is néprajzi célú, de néprajzi jellegű lexikonjaink előfutárai közé tartozik Frecskay J. Mesterségek szótára (Budapest, 1912). Tanulságos lexikona a Kiskunság pásztoréletének Nagy Czirok László Pásztorélet a Kiskunságon c. munkájához (Budapest, 1959) csatolt szómagyarázat, amelyhez hasonlóan már Györffy István is szerkesztett A szilaj pásztorok c. népszerű írásának debreceni kiadásához (A magyar föld és népe, 2. sz. Karcag, 1928). Mindkét „szótár” közismert és kitűnő anyagot közlő tájszótárainkkal (MTSz., szamos-háti, ormánsági, szegedi) együtt elősegíti egy magasabb igényű magyar néprajzi lexikon készítését.

Már Bátky Zsigmond hangoztatta, hogy igen nagy szükségünk lenne a tárgyak tájszótárára, helyesebben képes lexikonára, amellyel csak a néprajzi atlaszmunkálatokkal együttjáró kiterjedt néprajzi gyűjtés ajándékozhatna meg bennünket.⁴ Bátky Zsigmond tervével egyidőben már javában folytak Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos szokás- és babonaszótárának munkálatai. A két

1 *Barabás J.*, A Magyar Néprajzi Atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, XXIV. k., Budapest, 1967. 117—133. l. Lásd még Barabás Jenőnek ott idézett munkáit, valamint Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából, Néprajzi Értesítő, XLIX. (Budapest, 1967) 5—72. c. tanulmányt, amely több szerző munkája.

2 *Gunda B.*, A Magyar Néprajzi Lexikon. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, VIII. k. 2. sz. (Budapest, 1957) 125—136.

3 A lexikon készítését nagyobb számú szerkesztőbizottság (főszerkesztő *Ortutay Gyula*) és munkatársi gárda végzi.

4 *Bátky Zs.*, Tárnyi néprajzi feladataink és Akadémiánk. Ethnographia, XLIV. (1933) 20.

szerző munkájuk célját abban látta, hogy a szokások, kultikus és mágikus hiedelmek forrásait, eszközeit, irányulási céljait, lélektani alapelveit, a varázsló eljárások szertartásos módját címszavakban foglaltan szótárszerűen összeállítsa. A munkából több részlet meg is jelent,⁵ de sajnos annak egésze kéziratban maradt. A közölt részekhez fűzött megjegyzések során a két szerző fontos elvi kérdéseket is felvetett. Címszavaikat olyan általános keretbe foglalták, amelyben a családi szokásoktól kezdve a munkaeszközökhöz fűződő hiedelmeken, varázsverseken, ráolvasásokon, természetfeletti lényeken és a kultikus cselekedetek különböző célok szerinti megnyilatkozásáig a magyar folklór számtalan alapkérdése bemutatásra kerül. A szerzők a tárgyi anyaggal kapcsolatban keresik a hozzájuk fűződő kultikus eljárásokat, varázslatokat. Szerintük a múzeumok tárgyi anyaga holt marad, ha a népeletben való szerepüket nem tartjuk nyilván és nem magyarázzuk. Valamely gazdasági eszköz célszerű szerkezete, díszítése a népi tapasztalat és ügyesség műve, de a külső formák mögött gyakran kultikus elképzelések is lappanganak. A tárgyak varázslatok eszközei is lehetnek s ilyen módon a formákhoz néplélektani problémák kapcsolódnak.⁶

Katona Lajos, Bátky Zsigmond, Herman Ottó, Szendrey Ákos és Szendrey Zsigmond messziremutató tervei és első törekvései öltenek majd konkrét formát a Magyar Néprajzi Lexikonban, amely a magyar néprajz legszélesebb területéről nyújt felvilágosítást, útbaigazítást nemcsak a szakember, a kutató hanem a magyar népi műveltség iránt érdeklődő nagyközönség számára is. A lexikon kézikönyve lesz az etnográfusnak, a régésznek, a szociológusnak, történésznek, az irodalom- és nyelvtudományok művelőjének, az oktatási munkát végző tanárnak és népművelőnek.

A lexikon szerkezetével, beosztásával, általános elveivel itt nem kívánok foglalkozni. Az eddig kidolgozott címszavaimból — amelyek még időközben csiszolódhatnak — mutatok be néhányat, a lehetőségek szerint a népi műveltségünk széles területéről. A kidolgozásnál igyekeztem figyelembe venni egy-egy címszó anyagának múltját, néprajzi vonatkozását, az elnevezések etymológiáját, valamint az analógiákat akár történeti kapcsolatról, akár konvergenciáról van szó. A címszavak kidolgozásánál (s ez vonatkozik a lexikon egészére) nem minden esetben lehet egységes szempontokat érvényesíteni. Ez nemcsak a címszavak anyagának jellegéből, hanem az eddigi kutatási eredményekből is következik. A magyar néprajzban nem egy területen még csak az anyaggyűjtésnél tartunk, más esetekben már igen színvonalas értékelést is elvégeztek az etnográfusok és folkloristák. Ez természetesen visszatükröződik a lexikonban is. A bemutatott címszavak kidolgozásánál felhasználtam azokat az elveket és tapasztalatokat, amelyekről a Magyar Néprajzi Lexikon c. tanulmányomban már szóltam.

Magam eddig kb. 400 címszót dolgoztam ki. A kidolgozásnál a néprajzi munkákban mellőzött anyagot (pl. múlt századi folyóiratok közléseit), valamint saját gyűjtésem adatait, megfigyelésemet is tekintetbe vettem.

A címszavak remélhetőleg felkeltik az érdeklődést a Magyar Néprajzi Lexikon egésze iránt s rávilágítanak a műhelymunka problémáira, valamint nehézségeire is.

⁵ Szendrey Zs.—Szendrey Á., A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve. Népr. Ért. XXXI. (1939) 111—118. Mutató a magyar szokás- és babonaszótárból. Népr. Ért. XXXII. (1940) 78—87. Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethnographia, LI. (1940) 195—210., 231—236.

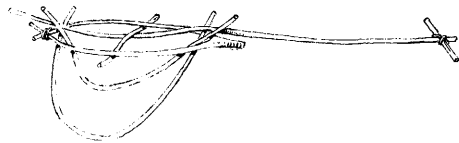
⁶ Szendrey Zs.—Szendrey Á., A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve. Népr. Ért. XXXI. (1939) 111—112.

Alakor (*Triticum monococcum*). Magyarországon a bronzkor óta természetesen gabonaféle. Ma már csak Kalotaszegen, Mezőségen (ahol *széki árpának* is nevezik), a Székelyföldön termesztik. A XVIII. sz. végén művelése még lehúzódtott a bihari síkságra. Tavaszsovány földbe vetik. Lisztjéből kenyeret, kelesztetlen pogácsát sütnék, szemtermését sertésnek adják, a szalmájából kalapot fonnak, kötözésre használják. Az 1817. évi erdélyi éhínség idején a köznép zab- és alakorkenyéren élt. Borza Al. szerint az *a* a románok felsődáciai kontinuitásának klasszikus tanúja. A vélemény az aggteleki, felsődobszai, lengyeli, nagyárpási, dunaújvárosi, tószegi bronzkori, koravaskori leletek alapján nem fogadható el. Különben az *a* szó eredete is vitatott. A régészeti leletek figyelembe vételével nagyon valószínű, hogy az *alakor* jövevényszó egy olyan ismeretlen nép nyelvéből, amely a honfoglalás idején a Kárpátok medencéjében élt. A magyar *alakor* és a román *alac* terminológia ugyanabból a forrásból származhat. Az *a*-t termesztik a Balkánon, Kisázsiaiában is. Óshazája Előázsia s őse a *Triticum boeoticum* különböző subspeciése.

TESz., Gunda 1966 306—329, P. Hartványi—Nováki—Patay, 1968 5—84, Borza 1945, Tempír 1964 65—98, Bertsch K. und F. 1949 24—33.

Bakszekér. Vesszőkből összeállított szánforma gyermekjáték, amely kisebb terhet is elbíró. A gyermekek főleg tavasszal készítik, amikor a vessző

jól hajlik. *Bakcsacsá, bakcsicsa* (Göcsej, Hetés), *bakszán, bakszánka* (Háromszék, Csík m.), *bakszekér* (palócok, Zemplén, Kisküküllő), *berszán* (Brassó, vid.), *baki* (Zemplén) néven ismerjük. A nógrádi palócoknál régebben szénát is húztak le rajta a meredek hegyoldalon. Gyermekjátékként ismerik a románok (a pindusi arománok is), bolgárok és a vallonok. Valószínű Európa más területein is előfordul. A *b* eredetileg primitív szállító eszköz lehetett.

Bakszekér. Zalabaksa. Zala m.

Gömörben és Kemenesalján a két-kerekű → kordét, Vas m. egyes vidékein a → targoncát nevezik *b*-nek. „Eb volt a bakszekere...” — szólásunknak a *b*-vel való összefüggését nem ismerjük.

MTSz., NÉrt. 1943 94 (Bödei), József 1943 17., Takács 1921 287, Sgy., EMVW 1927 25, Pamfile 1906—1907 I 64, Papahagi 1928—1934 II 224, Podolák 1968 289—290.

Baraboly (*Chaerophyllum bulbosum*). Az ernyős virágú növény répagyökerét főleg a gyermekek nyersen napjainkban is fogyasztják, de régebben a felnőttek is rendszeresen ették. Torda környékén meghámozzák, apró szeletekre vágják és ecettel, savóval

leöntve hús mellé kerül az asztalra. A XVI. sz.-i erdélyi fejedelmi szakácskönyv szerint a *b*-t salátaként eszik. Többféle fogyasztását írja le K. Mátyus I. is, nem felejtkezve el különböző orvosi hasznáról („a' *Venusra* is ösztönözni, a' szívet vidítani, az agyvelőt erősíteni tartatik”). A *b* XVIII. sz.-i debreceni fogyasztását a botanikai irodalom mellett a diákköltészet egyik propositiója is megörökítette, amelyből kiderül, hogy a város piacán árulták:

„*A piaci kofa készíti a bicskát,
Hogy ásson az erdőn majd sok bubojcskát,
Vagy jányának mondja: Leányom, eredj el
Az erdőre, rakd meg magad galambbegygyel,
Megveszik az urak, mert jó salátának,
Tavaly is csak ezért sok jó pénzt adának.*”

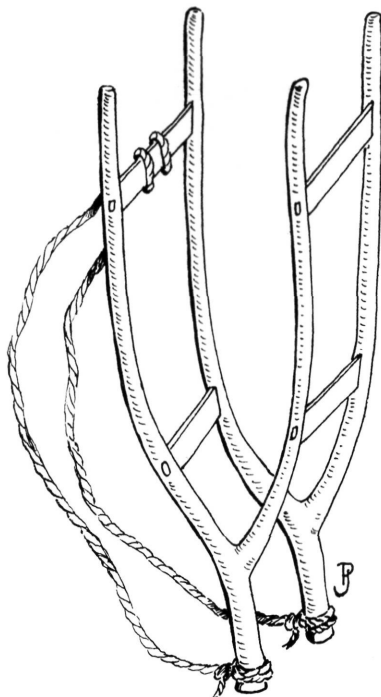
A beregi, szatmári, mezőségi, hajdúsági magyarok azt tartják, hogy tavasszal addig ehető míg az ég meg nem zendül. A *b*-nak igen változatos a népi nyelvi elnevezése (pl. Székelyföld: *baraboly*, *bobályka*, *bösövény*, *buboicska*, *buburicska*, *fődi pityóka*, *turbolya*, Zemplén: *bóbiska*, *trombujka*, Vas m.: *gusbót*, Nyitra: *mihálka*, Heves, Nógrád: *mihóka*, *pisojka*, Tisza vidéke: *turbolyka*). A *baraboly*, *bobályka*, *Mihályka monya* elnevezés a XVI. századi szakácskönyv irodalmunkban is előfordul.

A *b* Jókai M. fantáziáját is megragadta. Bálványosvár c. regényében Imola zsákszámra szedi a *b*-t s az egyéb ehető vad növényeket. A *b* répagyökerét eszik a németek (az erdélyi szászok is), románok, szlovákok, lengyelek, oroszok, volgai kalmükök, tobolszki tatárok. Mindez arra utal, hogy korábban Eurázsia népi táplálkozásában nagy szerepe volt.

K. Mátyus 1787—1793 II 276, Radvánszky 1893 183, Rapaics 1934 48, Bán-Julow 1964

26, Gunda 1966 46—47, Moszyński 1929 18, Manninen 1931 37, Markuš 1961 212—213.

Bazárka. Két V-alakú, egymással összeerősített vastkosabb faág, amelybe az erdőben összegyűjtött rőzsét rakják s a *b*-t a teherrel együtt két heveder segítségével a hátán cipelik. A Soproni hegyekben, a Börzsöny hegy-ségben (*bazárka*), a debreceni erdőkben (*kákó*), a beregi lecsapolt Szernye mocsár környékén (*galucs*) használják. A Börzsönyben kor- és nem szerinti 5—10 tagból álló csapatban mennek az erdőbe a *b*-val, hogy a napi tüzelőt és a télire való fűtőanyagot összegyűjtsék. Minden bandának megvan a maga — a falutól 3—4 kilométerre eső — fagyújtó területe. A bandák tagjait szoros barátság fűzi össze. Fagyújtás közben legszemélyesebb dolgukat is megbeszélik, a házasulandó leányt tanácsokkal látják el, a fiatal-ság között szerelmi kapcsolatok ala-

Bazárka. Börzsöny hegység.

kulnak ki. A *b*-hoz hasonló teherhordó eszközöket a nyugati szlovákoknál (*krošňa, šragle*), a cseheknél (*krůsně*), az Alpesek területén is találunk. A cseheknél a trágyahordásra szolgáló *b-t žena*-nak (asszony) is nevezik s ezzel kapcsolatban mondják, hogy „add kölcsön az asszonyt trágyát hordok”. A *b* Sopron környékére a németek révén került el s német telepések honosították a meg a Börzsönyben és Beregben is. Debrecen vidékén a *kákó* talán a → vákácsonosok alkalmi találománya. A német telepések hatása nyilvánvaló a szlovák és cseh *b*-k használata esetében is.

→ **Tarisznya**

Bátyk 1906 54, Balogh 1936 148, Gunda 1965 a. 102—103, NK. 1956 52—57 (Erdélyi), Baran 1954 84—87, Stebler 1903 300, Scheu-ermeier 1943—1956 I 64.

Benga. A szatmári, temesközi, kiskunsági néphitben ‚ördög’, vagy valamilyen más gonosz szándékú mitológikus lény, aki fejetlen ember, ló, szamár képében jelenik meg. Aki a *b*-t megszólítja elveszti az életét. A *b* gyakran kincset őriz, a temetőkből húzódik meg, ahonnan kihallatszik furulyájának hangja. Kereszttel lehet ellene védekezni, mint más gonosz szellemek ellen. Szatmárban *Vigyék el a bengek! Megették a bengek!* szólás is őrizi a *b* alakját. A *beng* (tsz. *benga*) ’ördög, sárkány, gonosz szellem’ jelentésű cigány szó, amely a magyar és az európai cigány nyelvjárásokban általánosan ismert. A szatmári cigány néphit szerint a *beng* elcseréli a keresztleetlen gyermeket, letéríti az útvjáról az éjszaka kóborló cigányt, betegséget okoz s megjelenhet bába, bagót adó juhász, óriás, kutya, macska, fejetlen szamár s más alakban. Ez a cigány mitológikus alak nevével együtt a parasztudvarokba bejáratos cigány asszonyok, vályogvetők révén került át a magyar néphitbe. A *b*-t a magyarhoz hasonló

szólásokban és ördög jelentésben ismeri a román néphit is.

Kálmány 1881—1891 II 103, 227, Pallas Lex. (Katona), Ethn. 1968 437 (Balogh), MNy. 1969 215—216 (Gunda).

Bivaly (*Bos bubalis*). A *b* a Dunántúlon és Erdélyben elterjedt háziállat. Az előbbi területen Somogyban, Zalában igavonáshoz tenyésztik. A múlt század első felében még nagyobb számban említik Kemenesaljáról is. Tenyésztésének fő területe azonban Erdély, ahol vonójószág és fejős állat. A keleti székely területeket kivéve jelentős számban fordul elő Kolozsban, Szolnok-Dobokában, Szilágyban, Szebenben, Fogarasban. Az erdélyi szászoknál legtöbb bivaly található a Barcaságon, de onnan észak felé lassan fogy. A románság kezén azonban felhúzódik Máramarosba is. Bielek L. 1837-ben azt írja, hogy ott különösen gyakori, amiről különben 1683-ban a Magyar Simplicissimus is megemlékezik. Tejét, vaját az erdélyi magyarság nagyra értékeli. A bivalytejből a múltban sajtot is készítettek, amire az a történeti feljegyzés utal, hogy amikor Ulászló lengyel király 1412-ben Zsigmond királynál tartózkodott, bivalysajt evésétől betegedett meg. II. Endre István szerb fejedelemnek lovakon és bölényeken kívül szaracén bivalyokat is ajándékozott. A *b* tenyésztésének sajátságos erdélyi és dunántúli elterjedése alátámasztja a *bivaly*, *bivol* szó délszláv átvételét s ezzel kapcsolatban azt a véleményt, hogy az állat a Balkán felől került el hozzánk. Erdélyi tenyésztésének múltja és jelentősége mellett szól, hogy a *b*-bőr felhasználását gyakran említik a népmesék. Egy hétfalusi → csángó mesében a pásztorfiú *b*-bőrből csináltat bocskort és ruhát, egy Nagyenyed környéki mesében a hős *b*-bőr ülésen ereszkedik le a másvilágba. A *b*-bőr feldolgozásának a Balkánon vannak nagy hagyományai, amint a *b* tenyésztésének is a Balkán

jellegetes területe. Moszyński K. azt írja, hogy a szlávoknál főleg Bulgáriában találunk *b*-okat. Néhány XVI. és XVIII. sz.-i feljegyzésből arra következtethetünk, hogy a *b* Lengyelországban is előfordult. Valószínű, hogy a lengyelekhez a *b* Podolia felől jutott el.

Zoológiai és állattenyésztési irodalmunkban sok a megokolatlan vélemény a magyar *b* eredetéről. A véleményeket az egyes szerzők minden kritika nélkül veszik át egymástól. Így Szalay B. nyomán többen azt írják, hogy 560-ban az avarok hozták be hazánk területére (Hankó B., Schandl J.). Megokolatlan Wenzel G.-nak az a felfogása is, hogy a *b* először a hunok és a magyarok kíséretében került el Európába. Feltehető, hogy a *b* hazai első csontmaradványai késői időből (XV—XVII. század) származnak.

A *b* s a hozzá közelálló keraban (maláj *b*) az arnitól (indiai vad *b*) származik, azonban még nem tisztázott, hogy a *b*-t mikor kezdték tenyészteni. A Harappa-műveltség népe (Nyugat-Pakisztán, kb. i. e. 2500) már valószínű tenyésztette. Indiából igen korán (i. e. 2500—2100) elkerülhetett a domesztikált *b* Mezopotámiába is. Van azonban olyan vélemény, hogy Indiából csak i. e. a II. századtól kezdve terjedt el. A korai mezopotámiai *b* ábrázolások kultikus állatok lehetnek, amelyeket még nem domesztikáltak, csak bizonyos mértékben függtek az embertől.

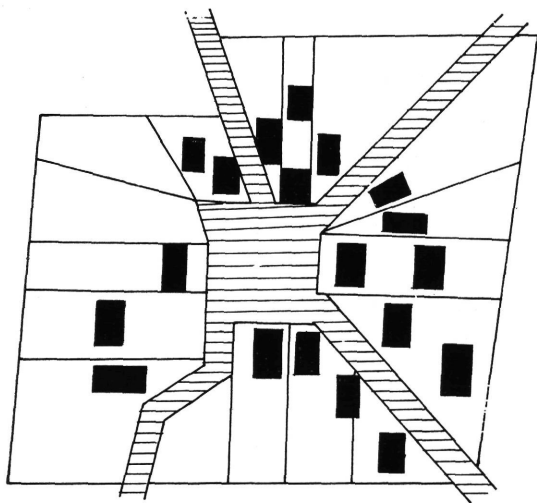
Lovassy 1927 257, Fényes 1837—1843 I 170, e. Dorner 1910 149—150, Wenzel 1887 328, VH. I 91—92 (Bökönyi), Nyr. 1965 476—479 (Gunda), Moszyński 1929 126, Antonius 1922 198, Koppers-Jungblut 1942—1945 647—666, Zeuner 1963 245—252.

Bojtorján. Nyelvünk honfoglalás előtti török eredetű növényneve. Valószínű, hogy eredetileg a medvetalpat (*Heraclium sphondylium*) jelentette, mint különböző török megfelelője. Ebből a növényből honfoglaló őseink — ha-

sonlóan, mint az altáji törökök, bas-kírok, zürjének, vogulok, oroszok, lengyelek, litvánok — savanyú levest, üdítő italt készítettek. Ezt a levest a lengyeleknél *barszcz*, az oroszoknál *boršč* néven ismerik. A terminológia átment más levesfélék (vörösrépa leves) megnevezésére is. A lengyel *barszcz* készítését részletesen ismertette már Lippay J. 1664-ben megjelent kertészeti munkája. Irodalmunk lengyel ciberé néven is ismeri. Kelet-Európában és Ázsiában a *Heraclium sphondylium* helyett a *Heraclium sibiricumot* is gyűjtik és hasonlóan levesnek készítik. Nyelvünkben ma a *b* terminológia a laput (*Arctium lappa*) jelenti, amelynek fiatal leveleit helyenként szintén fogyasztják. A *b*-ből főzött *barsčhoz* hasonlóan Erdélyben savanyú, üdítő levest (*sósznyalevest*) készítenek a különböző vad sóskafélékből.

TESZ., EM. 1946 67 (Palkó), Lippay 1664 219, Rapaics 1934 67, 70—73, Maurizio 1927 156—157, Manninen 1931 39—40, Vasmer 1953—1958 I 110.

Bokortanya. Nyíregyháza — tirpák lakosságának sajátos tanyatelepülése. A *b* 10—30, gyakran 60—80 házról áll s kisebb falura emlékeztet. Az egyes tanyák a hozzájuk tartozó udvarokkal rendszerint elnyúlt, vagy kör alakú tér körül helyezkednek el. Egy-egy ilyen tanyabokrot eredetileg vérokonok s azok leszármazottai laktak. Erre utal a *b*-k neve is (*Jeszenszky-, Tomasovszky-, Vrbouszki-* stb. *bokor*). A *b*-k úgy alakultak ki, hogy az 1757-ben felosztott határba a rokoni kapcsolatban álló családok egymás mellett kaptak ki szállásföldjeiket s egymás közelében építették állattartó, jószágnevelő *szállásaikat*, amelyek idővel egész éven át lakott földművelő-állattenyésztő tanyákká fejlődtek. A szállásokon a XVIII. sz. végén még jórészt nem a tirpák gazdák, hanem felvidéki származású szolgálók laktak. Nyíregyházán a tanya kifejezéssel csak 1829-ben

Bokortanya. Nyíregyháza.

találkoztunk először. A *b*-hoz hasonló a Kalocsa környéki → szállás, az alsó-őrési → szer, a zentai → sor, a gyetvai szlovákság láz, s az erdélyi románok cãtun, crîng néven ismert hegyi települése.

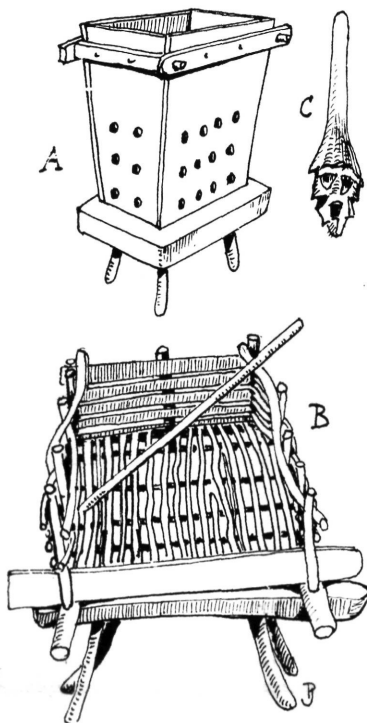
Simkó 1910 41—72, 89—114, Márkus 1943.

Bükkmakk. A bükk (*Fagus sylvatica*) makkját még napjainkban is gyűjtik (Kőszeg vidéke, Zala, Börzsöny hegység, Gömör, Zempléni hegyek, Székelyföld). Az udvarhelyi székelyeknél az asszonyok ős idején csapatosan járnak az erdőt és összeszedik a *b*-ot. A makkászás náluk éppennyolgyan elmaradhatatlan munka, mint a szántás vagy az aratás. A megszáritott *b*-ból a főzéshez, sütéshez olajat sajtolnak, amit már a XVIII. század végi közlések is említene. A lecsapolt Szernye mocsár környéki magyar falvakban a két világháború között az összegyűjtött *b*-ot télire rakták el s nyersen, leforrázva fogyasztották. Veszelszki A. szerint (1788) a pásztorok is nyersen és hamu alatt sűtve eszik. A *b*-ra ráeresztik a kondát is (→ makkoltatás). A *b* már a prehisztórikus Európában fontos táplálék volt. Megemlékezik a fogyasztásáról Plinius

is. Táplálkozás céljából napjainkban is gyűjtik a nagyoroszkok, ukránok, szlovákok. A *b*-on kívül az összeőrölt tölgy-makkot → ínségeledelnek fogyasztották. A magyáfa (molyhos tölgy, *Quercus pubescens*) makkját a pásztorok, mint a gesztenyét sűtötték.

K. Mátyus 1787—1793 II 459, Veszelszki 1798 215—216, NÉrt. 1932 114—117 (Viski), Rapaics 1934 28—31, Moszyński 1929 21.

Cséplőkösár. Lábakon álló deszkaaljú kosár vagy láda. Az aljdeszka át van lyuggatva. A moldvai magyaroknál az aljdeszka lazán egymás mellé szegezett lécekből, sövényből készül. A *cs*-ba helyezik a száraz csöves kukoricát s bunkóval, fakalapáccsal addig ütik, amíg a szemek a csutkáról le nem peregnek. A szemek kihullanak a *cs* lyuggatott aljdeszkáján. Használatáról a XVIII. század elejétől vannak feljegyzéseink. A moldvai magyaroknál (*lésza*), a székelyeknél (*törökbúzafejtő láda, kas*), Szolnok-Dobokában, Szilágyban (*málétörő*), Szatmárban (*málétörő kas*), a Nyírségben (*tengeriverő kas*) ismeretes. Moldvában, Szilágyban, Szolnok-Dobokában vándor cséplők is dolgoztak vele, akik a nagyobb gazdáknál, uradalmaknál mázsánként 10—20 kg szemet kaptak munkájukért. A vándor kukoricacséplők Szilágyból évenként kétszer indultak útnak: november közepén és karácsonyra tértek vissza, majd január végén, amikor március elejéig tartott a vándorútjuk. A múlt században a nagyobb uradalmakban a *cs*-ral bér munkát is végeztek. A *cs* a szemnyeres egyik eszköze a románoknál s a Balkán félsziget különböző területein (ÉNy-Bulgária, Macedónia, Bosznia, Kelet-Szerbia, Albánia). Használják Ukrajnában, a Kaukázusban, Kisásziában, Alsó-Krajnában, spanyol és portugál területeken. A *cs* a Balkán félsziget felől a kukoricával együtt terjedt el Erdély magyar és román lakosságához. A *cs* nem más mint a cséplőbottal végzett gabonaszemnyeresnek

Cséplőkosár. A. C. Domokos, Lápos völgye,
B. Buzdugán, Moldva.

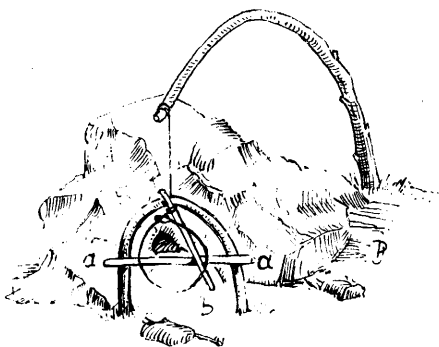
a kukoricához alkalmazott változata. A kosár, a láda a szemek szétpergését akadályozza meg. A cs-hez hasonló elvű eszközök ismeretesek Mexikóban. Ezért felmerülhet az a vélemény is, hogy a kukoricával együtt az Új Világból a mediterrán területekre elkerült a cs is, hasonlóan, mint a → kukorica bontófa. Erdélyben olyan módon is leválasztják a szemeket a csutkáról, hogy a csöveket zsákba téve bottal ütik.

AE. 1956 170—171 (Balassa), Balassa 1960 327—331, Gunda 1966 247—275.

Csikle. A bonyolultabb szerkezetű felrántó → hurkok egyik formája, amely úgy működik, hogy a vízszintesen elhelyezett keresztfát (a) a vad, a madár elmozdítja s ekkor a függőleges pálcika (b) kibillen s a rugalmas ág a hurkba került zsákmányt a magasba

rántja. A cs-vel a Sárközben (*csikle*), a Drávaközben (*tűr*), az Ormánságban, a beregi — ma már kiszáradt — Szernye-mocsár mellékén (*kacsafogó hurok*) különböző vízimadarat, a gyimesi → csángóknál (*urok*) rókát fognak. A beregiek 4—8 cs-t is felállítottak egymás mellé, elzárva vele a nádasban levő tisztásokat, a vízimadarak útját. Az úszó madarak mellükkel, szárnyukkal félrenyomták a víz színére helyezett alsó rögzítő pálcikát (a) s a meghajlított pálc rugalmassági ereje működésbe hozta a cs-t. Még az 1910-es években a Szernye mocsár melletti Dercenben nagyszámban készítették a cs-t s a vele való vízi madárfogás az ottaniak hasznát hajtó foglalkozása volt. A cs konstrukciója révén kiválóan alkalmas a mocsárban, vízben való felállításához s így a vízimadarak fogásához. Nyelvi feljegyzések, szótári adatok a cs-t (*cseklye*) a XVI. sz.-tól többször említik, de a közlésekből közelebbi formája nem állapítható meg. Comenius J. A. *Orbis sensualium pictus* (1658) c. munkájában a *csekle*, a *tör* jelentése, 'madárfogó hurok', amelyre a madarak „magukat felakasztják, megfojtják”. Be is mutatja a víz partján felállított, hajlított ágakra erősített felrántó hurkokat, de azok kioldó mechanizmusa a képről nem állapítható meg, de a *csekle* terminológia révén feltételezhetjük, hogy Comenius J. A. madárfogó hurokjai a cs-vel azonosak. Talán ilyen madárra vonatkoznak az MTSz. *csekle*, *cökke* közlései is. A *cseklye*, *csikle* etymológiáját nem ismerjük. Korompay B. tárgyilag a cs-ből próbálja levezetni, származtatni a → csikkentőt. Feltevése azonban nem igazolható. A cs és a csikkentő két, egymással genetikus kapcsolatban nem levő huroktípus.

A magyar cs-vel megegyeznek a bolgár, a horvát és a lengyel formák. Ilyen hurokkal fogják az abchazok (Kaukázus) a menyétet. Egy korábbi német vadászkönyv (1750) szerint a

Csikle-típusú rókahurok. Fehérmező,
Gyergyói havasok

huroktípust róka fogásra alkalmazták. Délkelet-Ázsia, Új Zéland, Madagaszkár, a kontinentális Afrika és Dél-Amerika különböző törzseinél sem ismeretlen a cs-típusú hurok. A cs mechanizmusának elvén halfogó eszközök is működnek (Volga mente, Surinam stb.).

A magyar cs eredetéről csak annyit mondhatunk, hogy igen régi európai — sőt Európán túlterjedő — vadfogó hurok, amely a különböző népeknél szigetszerűen fennmaradt. A magyarság kétségkívül évszázadok óta ismeri.

TESz., NÉrt. 1904 50—56 (Kovách), NÉrt. 1956 2—22 (Korompay), Gunda 1966 167—173, 193—196.

Csúrközösség. A → nagy család szervezet felbomlásával a közös telken lakó családok helyhiány vagy gazdasági okok miatt nem építettek maguknak külön → csúrt, hanem az ősi atyai házhoz tartozó rakodó, cséplő épületet

közösen használták. A csúron belül mindegyik családnak meg volt a kijelölt rakodóhelye, a csúr középső részét, a *szérűjét* azonban a gabona cséplése, a rakodás megkönnyítése miatt felosztatlanul hagyták. Három-négy és több család esetében a csúr fiókokat rekeszekkel szétválasztották, egyes családok a csúrpadlásra rakodtak, vagy toldalék épületeket emeltek a csúrhöz. A cs-et a palócoktól már a XVIII. század elejéről ismerjük, ahol szinte napjainkig fennmaradt, de emlékei még élnek a Dunántúlon és Erdélyben, valamint a szlovákoknál is.

NK. 1957 124 (Morvay), Selmecei Kovács 1968.

Daru (*Grus grus L.*) a magyarság egyik megbecsült vadmadara. A XVI. századtól írásos emlékeink vannak a szelíd darvak tartásáról, a nemesi udvarházak darvait gondozó darvászokról. A parasztudvarokban még a századforduló idején is tartottak szelíd *d*-t. A → pákászok fészkelőhelyeiket — tulajdonjegygyel látták el, a *d* fiókat hazahordták és felnevelték, megszelídítették. A szelídítés módja az volt, hogy a darvakat ólban tartották, koplaltatták, pálinkába, borba áztatott kenyérral lerészegítették, néhány órára a csőrét a nyakához lekötötték, szárnytollait, lábát összekötötték. A *d* a pa-

rasztudvar díszmadara volt, viselkedéséből az időjárásra következtettek, hangos krúgatusukkal az idegent jelezték. Szakál L. a múlt század népies poétája Czimbalom c. kötetében így verselte meg a szelíd darut:

*Udvaromban szelidített daru,
Hosszú nyaka, termete is karcsú,
Hát a tolla, hát a tolla milyen?
Kékes hamvas, másnak nincsen ilyen*

A néphagyomány megőrizte annak az emlékét, hogy az alföldi várfalakon azért tartották a szelíd darucapatot, hogy az éjszaka leple alatt közeledő ellenséget észrevegyék. Már 1433-ból említik, hogy a szegedi piacon sok a daru és a tűzok s ezeknek a madaraknak

Darutollárus portékája. Hortobágy

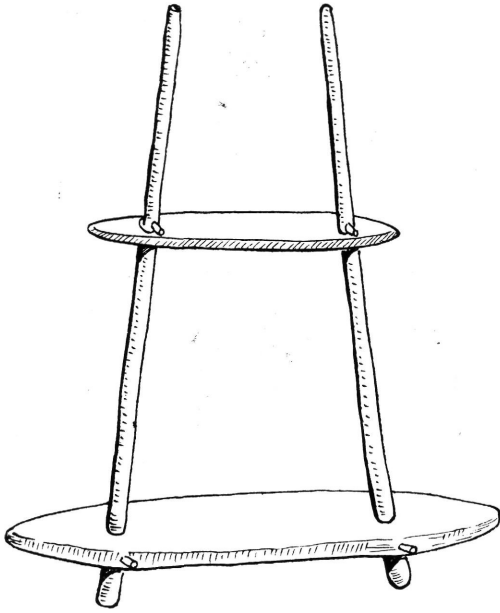
a húsát eszik is. A hortobágyi pásztorok a *d*-hús fogyasztásáról ma is tudnak, a madár lábszárcsontjából árat, pipaszurkálót, acél-, kova- és bicskagtartóikra gyűrű alakú díszet készítenek. Jánoshalmán *d*-csontból készült avarkori kettős sípot találtak. A darutollat — leginkább kalapjuk baloldalán — a legújabb időkig a pásztorok viselték. A tiszántúli vásárok jellegzetes alakja volt a darutoll árus, aki deszkalapba tűzdelve árulta porté-

káját. A Hortobágyon a vedlő, összefagyott szárnyú darut és tűzokot lóhátról → karikás ostorral, → pányvával fogták el. A sárréti néphagyomány a *d*-val kapcsolatban megőrzött — Ibikus-motívumokat (a darvak a gyilkost követik) is. A → táltos anyja lehetett *d*, felnevelhették a táltost a darvak, sasok, *d*- vagy sastollat hordott a táltos a vállán. A táltos és a *d* ilyen kapcsolata valószínű, hogy a — totemizmus emléke.

Szelíd darut tartottak az ókori egyiptomiak, görögök és rómaiak. Később megemlékeznek a szelíd *d*-ről India moghul uralkodói, a kínai források. A daruhús fogyasztásáról az ókori görögök, rómaiak idejéből, majd a Balearokról, Franciaországból van tudomásunk. Egyik novellájában Anatole France is ír a peretolai darupecsenyéről. Őrszemként tartják udvarukban a darut a dobrudzsai tatárok. Ismerik a daru szelidítését a congaree-indiánok (California). A kószáló állatok és emberek jelzésére a délamerikai indiánok *Psophia*, *Chauna*, *Crax*, *Mitu* és más speciesteket tartanak szelíden kunyhójuk körül.

Somlyódy 1914, Takáts 1917 III 74—92, Hankó 1933 245—250, Szűcs 1942 76—85, NK. 1957 156—161 (K. Kovács), Gunda 1963 a 45—56, Gunda 1969, Erkes 1942 18, Gilmore 1950 346, 395—396, Wissler 1950 28, Zeuner 1963 474.

Disznójárom. Három- vagy négyszögletű fakeret, amelyet az őrizetlenül legelő sertés nyakába tesznek, hogy a burgonyát s más veteményt védő kerítésen át ne hatoljon. A magyar ethnikai csoportok körében csak a gyi-

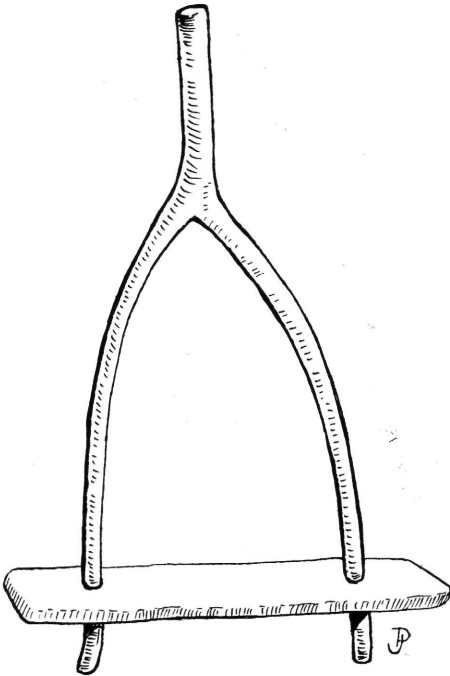

mesi → csángók ismerik. Szórványosan előfordul az erdélyi románoknál. Használják a *d*-t a svédek, dánok, finnek, észtek, lettek, az abcházok (Kaukázus), a szerbek, az olaszok is. A *d*-hoz hasonló eszközt tesznek a svájci Alpesekben a kecskék nyakára. A Kárpátokban, ahol a *d*-t alkalmazzák jellegzetes ősi sertésfajta is tenyésztnek.

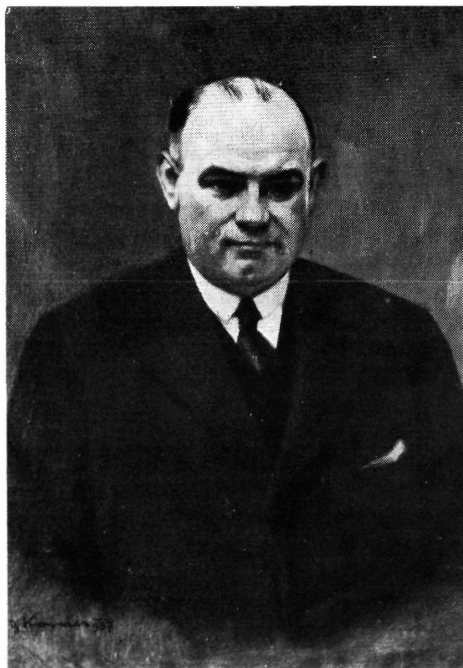
Említi a *d*-t Panait Istrati román-francia író a havasalföldi népetet bemutató regényeiben.

MNépr. II² 99 (Györffy), Gunda 1956 88 Stebler 1903 458, Bielenstein 1907—1918 II, 569, Manninen 1931—1933 II 163, Szabó 1970 141—152.

Ecsedi István (Debrecen, 1885. szept. 29. — Debrecen, 1936. máj. 19.). Középiskolai tanulmányait a debreceni Református Kollégiumban, az egyetemet Budapesten végezte, ahol doktori szigorlatot tett fizikai földrajzból, csillagászatból és történelemből (1908), majd földrajzból és történelemből tanári oklevelet szerzett. Doktori értekezése 1908-ban A Hortobágy-pusztai természeti viszonyai, tekintettel a mezőgazdaságra címmel Szegeden jelent meg, ahol 1908—1909-ben, mint óradó tanár működött. Szegeden Tömörkény István és Móricz Pál hatása alá került. Két évi katonáskodás után 1911-ben már a debreceni Kollégium Református tanítóképzőjének tanára és 1912-től a Városi Múzeum tiszteletbeli őre. Ettől az időtől kezdve munkássága a tanítóképző és a múzeum között oszlik meg, de részt vesz a különböző tudományos társaságok munkájában, tankönyveket ír s hírlapírói tevékenységet is kifejt. 1925-ben a debreceni egyetemen Magyarország föld- és néprajz c. tárgykörből magántanárrá habilitálják. 1929-től haláláig a Déri

Disznójármok. Gyimesi szoros.

Ecsedi István

Múzeum igazgatójaként tevékenykedett. E. I. mint etnográfus 1911-ben a NÉrt-ben, a debreceni fogatokról írt tanulmányával tűnt fel, amely polémiára készítette Herman O.-t is. Rendszeres és nagyarányú anyaggyűjtést végzett a Hortobágyon s a Tiszántúl északi területein. Tanulmányutat tett Bulgáriába, Olaszországba, Finnországba, a Közel-Kelet különböző államaiba, Egyiptomba. Alapvető munkát írt a Hortobágyról (A Hortobágy-pusztája és élete, Debrecen, 1914) s számos kisebb adatközlő tanulmányban járult hozzá a Hortobágy pásztoréletének, Debrecen néprajzának megismeréséhez. Kutatómunkásságának eredménye Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon (1933), Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken (1934), A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása (1935) c. monográfiája, valamint több népszerű könyve (Poros országutakon, 1925, Hortobágyi élet-

képek, 1927, A bolgárok földjén, 1929, Utazásom a Szentföldön, 1933). Mindezek forrásértékű leíró jellegű munkák. Különböző hírlapi cikkei, közéleti tevékenysége a néprajz iránti érdeklődést segítették elő.

Sőregi 1937 18—54.

Fejen való teherhordás. A Dunántúlon vaskori szoborleletek tanúskodnak arról, hogy a *f* hazánk földjén már évezredekkel ezelőtt szokásban volt. A XV—XVI. sz.-i kódexek is említik. Szent Margit a fejére tett teknőben viszi a betegek számára a húst. A XVII. sz.-i oklevelek adataiból arra következtethetünk, hogy abban az időben igen gyakori volt a cipekedésnek ez a módja. A *f* a magyarságnál ma két területen ismeretes: a Dunántúlon és Erdély nyugati vidékein (Mezőség, Kalotaszeg, Szilágyság, Aranyosszék), de Erdélyben sokkal inkább eltűnőben van, mint a Dunántúlon. Csak a nők visznek terhet (gyümölcsös és ételes kosár, kisebb zsák, vizes edény) a fejen. A teher alá a fejre rongyból font, kendőből összetekert koszorút (*férvó, perec, tekerics*) helyeznek. A Bakonyban a vászon koszorút belül disznószőrrel tömik ki. A *f* szép egyenes járást kölcsönöz a nőknek, s befolyásolja a hajviseletet. A teherhordásnak ez a módja több hullámban a Balkán felől került el a magyarokhoz. Feltűnő, hogy a Dunántúlon a magyar és német falvak szomszédságában fekvő szlovák falvak asszonyai idegenkednek az ilyen cipekedéstől. A XX. sz. elején még Zemplén déli részén is szokásban volt a *f*. Itt valószínű, hogy a XVIII. századi német telepesek honosították meg. A *f* hazája a Balkán, a mediterrán vidék ahol már a görög-római időkben ismerték. Óegyiptomi szobrok is tanúskodnak nagy múltjáról. Fejen cipelnek terhet Néger-Afrikában is. Gazdag a *f* néprajzához az ikonográfiai és szoboranyag: I. pl. Altdorfer Albert (1480—1538) képeit, az egyiptomi szobrokat.

Ethn. 1961 618—620 (Szabó), Bödei 1940 318—319, Vajkai 1941 88—92, Gunda 1965 100, Krüger 1943 347—349.

Föld és Ember. A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztályának folyóirata (Szeged, 1921—1930), amelyet Kogutowitz K. szerkesztett. A folyóirat címének megfelelően az emberi tevékenység és a természeti tényezők közötti kapcsolatokkal foglalkozott. A gazdálkodás, a település, építkezés köréből értékes tanulmányok jelentek meg a *F*-ben. Különösen jelentősek Bátky Zs. tanulmányai egyes termesztett növényeinkről, a Dunántúl települési rendszeréről és a helynevekről. Györfly I. a kertés településekről itt közölte kutatásainak több eredményét.

Földi mogoró (*Lathyrus tuberosus*). A *f* gumóit kiássák, az eke után a barázdákban összeszedik és nyersen, ritkábban (a baranyai pásztoroknál) sütve fogyasztják. Fogyasztása a Mezőségtől az Alsó-Őrségig elterjedt, de napjainkban inkább csak a gyermekek csemegéje. A szántásból hazatérő apa gyermekeinek kedveskedik a *f*-val. Erdélyben - *baraboj*, *jenyestye* néven is ismert. A XVIII. sz.-i botanikai munkáink szerint is nyersen, főzve, sütve fogyasztják. K. Mátyus I. erdélyi tapasztalatai nyomán elmondja, hogy parázs alatt megsütve vagy megfőzve, fekete bőrit levonva sokaknak kedvenc csemegéje. A főzve fogyasztott *f*-t a XVIII. sz. végén Debrecenből említik. A szepesi szászok, szlovákok, románok, kárpáti ukránok, krími tatárok s más népek növényi táplálékai sorában szintén ismert a *f*.

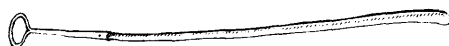
K. Mátyus 1787—1793 II 276, Rapaiacs 1934 47, Gunda 1966 45—46.

Gabonaszárító. Háromszékből csupán egy okleveles mondatfoslányból („az kemence előtt egy kis gabona

szárazító gusokon álló”, 1722) tudjuk, hogy a kemence előtt valamilyen g állvány állt. Közelelebbről azonban a magyar *g*-kat nem ismerjük. A palócoknál a szobabeli kemencék lapos tetejét használták arra, hogy kukoricát, kévés gabonát, kendert szárítsanak. Valószínű, hogy egykori *g* maradványa a borsodi, gömöri kenderszárító (*mile*, *koliba*, *ruzga*), amely földbementélt gödör. A gödör fölé ágasos-szelemenés állványt készítenek, vagy közepére ágast állítanak s ennek döntik a szárítandó kendert. Az ilyen kenderszárítók megegyeznek a nagyorosz, mordvin, cseremis, zürjén, baskir, volgai tatár gabonaszárító veremekkel, amelyeket a néprajzban az orosz terminológia, nyomán *šiš*-típusú *g*-nak nevezünk. A *šiš* kender- és lenszárításra is szolgál. Lehetséges, hogy az Árpád-kori szárító, pörkölő, füstölő kemencék szintén ennek a típusnak a változatai, noha ezeket — klimatikus okokból — gabonaszárításra nem használhatták.

Ethn. 1930 103—105 (Tóth), NÉrt. 1937 449, 1941 274—275 (Herkely), Cs. Bogáts 1943 47, Méri 1963 277—279, Zelenin 1927 45—46, Talve 1960.

Gajló. Hosszú nyélre köpüsen felerősített vaskarika, amellyel a nyereg-ből való tereléskor a botot a csikós a földről vagy a rét vizes felszínéről

Gajló. Túrkeve, Ecseg puszta

felszedi. Használat után a *g*-t a nyereg-kápán (+ nyereg) levő karikába húzzák. Csak Túrkeve környékéről ismerjük s már Herman O. is kiveszett csikós szerszámnak mondja.

Herman 1898, 179, Herman 1914 212, Bátky 1906 87.

Gányó. A g-k az Alföld déli részén lakó dohánykertészek, akik a volt nagyobb uradalmakban leginkább felesben művelték meg a dohányt. A Bánátban több olyan *gányófalu* (Torda, Szaján, Jázova stb.) van, amelyet Szegedről vagy környékéről kirajzolt dohánykertészek alapítottak. Nemcsak munkájuk, hanem — Kálmány Lajos gyűjtése nyomán — szellemi hagyományaik is figyelmet érdemelnek. Kodály Z. egyik megjegyzése szerint „az alföldi módos gazdák lenézik a *gányó* nótákat”, ami arra utal, hogy sok ősiséget megőriztek. Néprajzi értékű megfigyeléseket közül a g-kről Tömörkény István s a békési g-k életéről ír Justh Zsigmond Gányó Julcsa c. regényében. Az Alföld északi részén *kukás* a dohánykertész neve. A Kiskunságban, Szeged vidékén, Tolnában a faragatlan parasztot, a dologtalan embert is g-nak nevezik.

MTSz., SzSz., Kálmány 1881—1891 I—III., MNépr. IV² 10 (Kodály), Takács 1964.

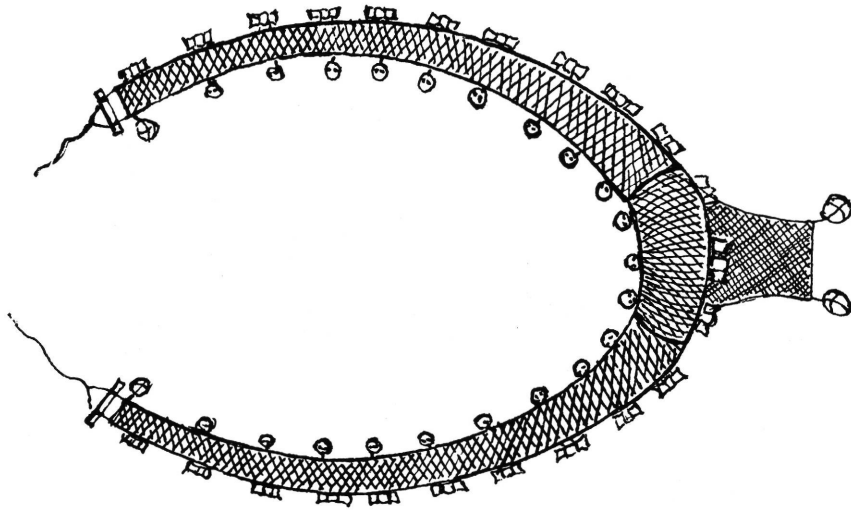
Gödény (*Pelecanus onocrotalus*). A g (Szeged vid.: *pilikán madár*, Nagykunság: *gödiny*, *nagybögyü*, Dráva mente: *batonya*) csőrének felső kávájából a pásztorok kásamerítő kanalát készítették (Ecseg puszta, Nagykunság). Az álla alatt fityegő bőrzacskóból dohányzacskó, szárnyából a → tarhonyacsinaláshoz, kenyérsütéshez tollseprű készült. Nagycsőré fejét a halászkunyhók ajtajára, a lópjáró → *edény* (csónak) orrára szegezték (Szeged vid.). A dobrudzsai oroszok (lippovánok) melle bőréből kettős esőköpenyeget varrnak. A g a múlt század közepén eltűnt az Alföldről. Csupán dülő- és halomnevek, népi rigmusok őrzik emlékét:

*Gödénymadár elmönt, ritka lött a
magja,
Ű volt a halaknak gyohontató papja,
Be nem tellett soha torkának a száka,
Olyan volt mint a pap telhetetlen
zsákja.*

Az alföldi pásztorok, pákászok a kanalas gém (*Platalea leucorodia*) felső csőréből is kanalat, az alsóból villát készítettek. Herman O. a millenniumi (1896) kiállításon több ilyen ősi eszközt állított ki. A fészekből kiszedett kanalas gém könnyen megszokja a rabságot s élél a baromfiak között. Ilyen féldomesztikációjáról a Velencei tó mellől, a Sárközből s a Hortobágy környéki falvakból van tudomásunk. A kanalas, szürke és vörös gém húsát a pásztorok néhány évtizeddel ezelőtt még ették.

Sgy., MTSz., SzegSz., K. Mátyus 1787—1793 III 532, Lakatos 1891 74, Herman 1898 70, Brehm 1904 III 605, 633, Ethn. 1910 150—151 (Lakatos), Herman 1914 650, 653, Györffy 1955 49.

Gyalom. A gy nagyméretű 50—200 m hosszú (a modern tavi halászatnál még hosszabb) kerítőháló, amelynek közepén zsákszerű kiöblösödése (*káta*) van. Ebbe szorulnak bele a bekerített halak. A gy két szárnyát rudak (*apacs*) tartják. Ezekhez erősítik a vonóköteleket. A gy felső inára kötik a *pálhákat* 'gyékénycsomóból kötött uszók' s az alsó kettős inon vannak a hálósúlyok (*galacsér*, *gyalomfogácsa*, *kő*) A gy-ot rendszerint állóvizekben vetik meg s *bokorba* (→ halászbokor) tömörült — a háló nagyságának megfelelően — 8-10 halász csónakból kezeli. Jég alatt is halásznak vele. Ismerjük a Balatonról, a Velencei tóról, a Fertőről, a Bodrogközből. A XVI—XVII. sz.-ban a Felső-Tiszán és mellékfolyóin szegedi vagy gyalmos halászatokat említenek, akik a török hódoltság elől húzódtak a Tisza északi vízvidékére. 1714-ben Sárospatakon réti és gyalmos halászatokat írtak össze. Az előbbieket varsákkal, vejszével halásztak, az utóbbiak pedig kerítő és más hálókkal. A Közép-Tisza vidékén *kerítőháló*, *régi háló* néven ismerünk a gy-hoz hasonló zsákszerű kiöblösödéssel (*sebesz*, *szebesz*) készült hálókat. A Szamoson a kátanélküli kerítőhálót hívják gy-nak.

Gyalom. Bodrogeköz

A *gy* az oroszoknál, a finneknél, a különböző török népeknél használatos, de a *gy*-mal egyező hálókat ismernek a németek, a franciák is. A *gy* keleti elterjedése, valamint a *gyalom* terminológia honfoglalás előtti török eredete alapján Jankó J. azon a véleményen van, hogy ezt a hálót Dél-Oroszországban a törökök révén ismertük meg. A *gy* használata arra utal, hogy a honfoglalás előtti magyarság ismerte a szervezett, közös munkát.

- Öregháló, Jégalatti halászat.

Herman 1887 286—302, Munkácsi 1893 34—40, Jankó 1900 303—314, Takáts 1928 208—209, 229, Ecsedi 1934 82—85, Sirelius 1934 111—116.

Hagyásfa. Erdőirtás alkalmával a hasznos gyümölcsöt termő fákat (vadalma, vadkörte, berkenye, som, szelíd gesztenye, mogyoró stb.) meghagyják s ezek a szántóföldeken, legelőkön, utak mentén, mezsgyéken tovább teremnek. A *h*-kat a napfény jobban éri, más fák nem nyomják el őket, a lombjuk alatti földet a pihenő állat megtrágyázza, törzsüket simára dörzsöli s így a kárttevő rovarok elpusztulnak. Mindezek következtében a *h* termése élvezhetőbb

lesz, mint azoknak a vad fáknak a gyümölcse, amelyek a sűrű erdőben növekednek. A *h* gyümölcsét rendszeresen összegyűjtik. A Dunántúlon, a palócoknál, a Zempléni hegyekben és a Székelyföldön főleg a legelőkön nagy számban találunk ilyen *h*-kat. Gyakran még a falusi kertekben is meghagynak egy-egy *h*-t. A hasznos gyümölcsöt termő erdei fák kivágását a XVII—XVIII. sz.-ban a székely falutörvények tiltották is. A *h*-khoz különböző jogszokások fűződnek. A Hargita hegy-ségben, aki bő termést hozó vadalma vagy vadkörte fát talál, de a gyümölcs még éretlen, a fa törzsét ágakkal, szalma- vagy szénakötéllal körülkötöi, a fa tövéhez kőhalmocskát rak s ezzel jelzi, hogy a termés le van foglalva. Idegen utasok, vándor juhászok, borvizesek, fazekasok a szokásjog alapján azonban szabadon szedhetnek egy keveset a megjelölt fák gyümölcséből. A Kisalföldön a falu közös legelőjén álló vadkörte fákra ki-ki rávési a maga tulajdonjegyét s ezzel jelzi, hogy igényt tart a fa gyümölcseire, de magát a fát nem vághatja ki. A *h*-ra tett → tulajdonjegy csak a gyümölcs leszedéséig védi a fát, a következő évi termést

Hagyásfa. Zempléni hegyek

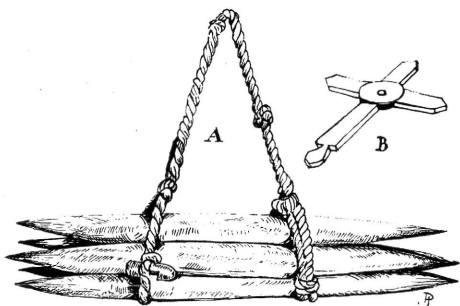
bárki lefoglalhatja. Ha a *h* a gazda szántóföldjén áll, akkor gyümölcse a föld tulajdonosáé, de az utas zavartalanul szedhet a termésből.

A *h*-k a Kárpátok szlovák, román, ukrán lakosainál is ismeretesek. Kaukázusban, Turkesztánban az erdőirtók egyes fákat szintén megkímélnék, helyben hagynak s az ilyen *h*-k a szántóföldeken a települések közelében tovább teremnek, esetleg települések előhelyei lesznek. A *h*, a vad gyümölcsfákra tett tulajdonjegy tulajdonképpen a gyümölcstermesztés kezdetét jelzi, a mesterséges kiválogatás egyik formája.

Rapaics 1940 29, Fél 1944 49, AE. 1962 431—433 (Gunda), Gunda 1966 20, Ikvai 1967 31.

→ Gyűjtőgető gazdálkodás.

Hajítófa. Mindkét végén kihegyezett kb. 65 cm hosszú, 5 cm átmérőjű keményfa karó. Végeit esetleg tűzben megpörkölték, hogy tartósabb legyen. A kiskunsági pásztorok 5—6 *h*-t (*cüvek*, *hajítófa*, *karó*, *nyárs*) kötélhurokban hordtak a vállukon. Verekedésnél a *h*-t egyik végénél fogva egymásra hajították, egymást *megcüvekelték*, támadó ebekre, farkasokra vetették. A kis- és nagykunsági pásztorok a századfordulón még használták a *h*-t. A Nagy-

Hajítófa (A), Bugac és libucütő,
(B) Balmazújváros

Sárrét - pákászai *h*-val madarakat ejtettek el. A XVI. sz.-ban Szatmárban említik. „Nem ér egy hajítófát” szó-
lásunk talán ezzel a primitív vadász- és
verekedőeszközzel függ össze. A nyelvi
közlésekben említett hortobágyi *h* for-
máját közelebbről nem ismerjük. A *h*
honfoglalás előtti török eredetű va-
dász- és verekedő (korábban harci?)
eszközünk s a → bumeráng néven ismer-
t vadász- és harci eszközök primi-
tív formája, amelynek variánsai —
gyakran hajlított formában — Euró-
pában már a felső paleolitikumtól
kezdve használatosak. Bátky Zs. a régi
germánoktól, poroszoktól, oroszoktól
több *h*-típust említ. A magyar *h* ana-
lógiáját a természeti népek (Marshall
szigetek, Borneo, Maláj-félsziget) köré-
ben is megtaláljuk.

A *h*-k közé sorolható a kereszthalakú,
bádoggal megerősített *libucütő*, ame-
lyet a felriasztott, → *bugattyú*val meg-
zavart bíbiccsapat közé dobnak (Bal-
mazújváros).

MNy. 1908 226—228 (Madarassy), Ethn.
1910 229—231 (Bátky), Ecsedi 1933 92—93,
Tálasi 1936 75—76, Gunda 1941 18—19, Szücs
1942 73, Szalay 1943 113, O. Nagy 1965 133—
135, Franz 1928 800—808.

Haltaposás. Apadó holtmedrekben,
sekélyvízű tavakban, mocsarakban s
tutajokat a múlt század végén még
hársháncs kötéllel erősítették össze.
Borvidékeinken a hársháncs szőlő-
kötözéskor még a múlt században is
nélkülözhetetlen volt. Hársháncsból
készült kosarakat az Alföldön a század
elején használtak, de ezek vándor
szlovák kosarasok révén terjedtek el.
más kisvizekben (*pece*, *kadarcs*) csalá-
dostól tapossák meg a vizet, lovakat,
szarvasmarhát úsztatnak, jártatnak
meg benne. A víz eliszaposodik, a hal
oxigénhez nem jut, elúszni nem képes,
fulladozva vergődik a sár tetején s kéz-
zel összeszedhető, bottal agyonverhető.
A Hortobágy környékén, a Középső-
Tisza mentén, a Rétközben, a békési
Sárréten századunk elején még ismer-
tes volt a halfogásnak ez a primitív
módja.

Ethn. 1923—1924 42 (Ecsedi), 1938 173
(Nyárády), NésNy 1929 53 (Banner), Ecsedi
1934 16—17.

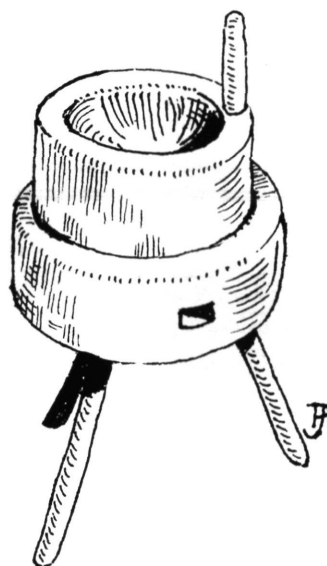
Háncsmunka. Már a XVI—XVII.
századi okleveleink gyakran emlegetik
a vízvonó, rudaló hárskötelet, a hárs-
héjból font széket, nyoszolyát, a hárs-
héj ládácskákat. Ugyanekkor pedig a
nem arra való személyeknek a hárs
hántását tilalmazzák. A Balaton kör-
nyéki pásztor a hárskéreg belső részé-
ről a szíjácsot, a háncsot lehúzogatja s
áztatás után kötözésre, kötél, ökör-
szájkosár készítésre használja fel. Nyú-
göt, kötelet fonnak a cserkéreg szalag-
ból az Ormánságban. A székelyföldi
tutajokat a múlt század végén még
hársháncs kötéllel erősítették össze.
Borvidékeinken a hársháncs szőlő-
kötözéskor még a múlt században is
nélkülözhetetlen volt. Hársháncsból
készült kosarakat az Alföldön a század
elején használtak, de ezek vándor
szlovák kosarasok révén terjedtek el.

A Zempléni hegyekben a hárs belső háncsrétegét kétujjnyi széles szalagokra hasogatták és bocskort fontak belőle. A Börzsöny hegységben az első világháború idején orosz hadifoglyoktól tanulták meg az ilyen bocskor fonását. Valószínű, hogy a háncsszalagból font bocskor emlékét őrizte meg a regős-énekek nyír-, hárs- és cserfakéreg bocskora is. A háncs hajdani kiterjedt felhasználására utal „addig kell a hársat hántani, míg hámlik” szólásunk, amely már Heltai G. krónikájában (1575) előfordul. A hársháncs, nyír-kéreg szalagokból font különböző edények, bocskorok az oroszoknál, a finnugor és a balti népeknél jelentősek. A századforduló táján a hársháncsot még hihetetlen nagy mennyiségben használták fel az akkori Oroszországban. Húszt millió ember hordott hársháncs bocskort, s évenként kb. 490 millió hársfát pusztítottak el. A hársháncs felhasználása nálunk is igen ősi a kéreglapokból készült különböző edényekkel (→ *kászu*) együtt.

Takáts 1917 III 316, Gunda 1966 56—57, Nyr. 91 484 (Reuter), Valonen 1952.

Hántoló kézimalmom. Az Alsó-Őrségben, Vas megye más vidékein a → mohar (*Setaria italica*) a → hajdina (*Fagopyrum esculentum*) hántolásához, koptatásához olyan kézi malmot használnak, amelynek rögzített alsó és körbe mozgatható felső „köve” fatuskóból készül (Alsó-Őrség: *hajdínakása csinálu, őrlő*). A *h*-mal a munkát a következőképpen végzik: A hajdinát előbb megfőzik. Ekkor a szemek külső burka, héja meghasad és kifehérlik a belső mag. A meleg vizet a magról leszűrik, hideg vízben megmossák, majd napon vagy a kemence tetején

megszáritják. A tulajdonképpeni hántolás előtt a magvakat vízzel kissé lelocsolják s *h*-mal lehántják, ledörzsölik a magról a külső burkot (*omló*). A felső fakorong közepén tölcserforma vájat van. Itt öntik a *h*-ba a hajdinát, amiről a fogantyúval hajtott felső korong ledörzsöli a héjat. A hajdina, a mohar hántásához ilyen *h* ismeretes az Alsó-Őrséggel szomszédos zalai magyar és vasi szlovén (*bérovei mlin*) falvakban is. Ismerjük a mohar *h*-ot délkeleti Stájerországból. Tipológiai szempontból ezekkel a malmokkal egyezik meg a morva-vlachoknál használatos fatönkökből készült mohar *h*.

Hántoló kézimalmom. Csörötnek, Vas m.

Fakorongból készült kézimalmot ismernek a Kubán menti cserkeszek, valamint Észak-Kaukázus népei. Az északi oroszoknál, ahol nem áll megfelelő kő a rendelkezésre nyírfatuskóból készítik a kézimalmot s az őrlőfelületet vas szegekkel, vasdarabokkal verik ki. A fa kézi malmot több finnugor (veps, zürjén, votják, cseremis, vogul) és török (csuvas, baskir, kirgiz,

minuszinszki tatár) nép is használ. Ezek megegyeznek a szegekkel kivert orosz kézi malommal.

Az őrségi, zalai *h* a szomszédos alpesi területek hasonló hántoló malmaival van kapcsolatban s az egymással szorosan összetartozó nyugatmagyarországi-előalpesi hajdina-mohar természetést jellemző eszközök sorába tartozik.

→ Kézimalom.

NÉrt. 1927 135 (Pável), Kardos 1944 63—64, Takács 1967 305, Zelenin 88—89, Manninen 1932 80—81, Kunz 1961 374—375.

Házások. A múlt századi alföldi betyárélet alakjai, akik éjszaka idején nagy szakértelemmel a tanyák hátsó falát megásták s a kezükögyébe eső holmit elrabolták. Bandájuk 3—4 tagból állott. Az előkészítő munkát a *kinézer* végezte, aki valami eladó tárgy felkínálása ürügyével jutott be a tanyaába. Leginkább házieszközöket, ruházati tárgyakat ajánlgatott s így alkalmá volt a tisztaszobába, a kamrába bepillantani. A *kinézer* ügyesen *kitapogatta* a családtagok, a kutyák számát, az utóbbiak *fogósságát*. Akadt közöttük, aki furulyát, bőrdudát fúj, hogy minél nagyobb bizalmat keltsen. Terepszemléje nyomán a *figyelő*, a *füledő* és a *végrehajtó* valamelyik kedvező éjszaka kiásták a tanya falát. A *végrehajtó* a zsákmányból két részt húzott. A tanyát őrző kutyák megtévesztésére kihasználták a széljárást. Mérges kutyák esetében „először a szél felőli irányból közelítették meg a tanyát úgy, hogy attól párszáz lépésnyire zsíros pirított tarhonyát szórtak el, melynek szaga a kutyákat a házásásra kedvező irányba csalta ki a tanya udvaráról.” Többször említi a *h*-at novelláiban Móricz Pál. Tevékenységüket a Kiskunságból, a Hajdúságból ismerjük.

NK. 1956 96—100 (Nagy Czirok), Nagy Czirok 1959 344—346.

Hosszúház. A palócoknál, a Kisalföldön, a Bodrogközben, a Bakonyban a patriarchális → nagycsalád közösségéből kiváló és → *válakozással* önálló háztartást alapító kiscsaládok, házaspárok a hosszú szalagtelken lakóházukat (szoba, pitar, kamara, esetleg istálló) az atyai házhoz annak hossz tengelyébe építik. Ilyen módon egy fedél alatt 3—8 lakóház is helyet foglalhat s az épület hossza a 60—80 métert is elérheti. A rokoncsaládok az udvart, a kutat s igen gyakran a csúrt is közösen használják. Megegyeznek abban, hogy a csűr fiókjainak melyik része kit illet s oda rakják a szénát, a kevés gabonát. Beházasodás, eladás révén a *h*-ban lakók rokoni kapcsolatai idővel természetesen megszűnnek, de a szűk telek nyújtotta lehetőségekhez a *h* különböző családjainak alkalmazkodniuk kell. A *h*-zal beépített közös udvarnak a Bakonyban *köz*, *kuria* a neve. A *h*-ak eredetileg nemesi és jobbágy telkeken egyaránt előfordulnak. Hasonló építkezési rendszert ismerünk Szlovákiából. Keleti palóc területen a hosszú szalagtelkekre nem egyvégtébe építik a nagycsaládból kiváló új házasok, kiscsaládok lakóházait, hanem egymástól kisebb-nagyobb távolságra s a szűk telken egymással szemben két sor ház is épülhet. A Bán völgyében (Nagyvisnyó) az ilyen *hosszúudvarokat* az ott lakó, eredetileg egy → *hadba* tartozó családkról nevezik el (pl. Boros-udvar). A fiatalabb családok önállósodása, az adás-vétel az udvar — gyakran bonyolult — felosztásával jár együtt. A *hosszúudvarokon*, a *h*-as telkeken nincsen utcai kerítés, kapu, mert a tekintélyes számú lakó miatt a kinyitással és bezárással sokat kellene

hajlódni s a kapu hamar tönkremenne. Nem is szívesen vállalják a kapu gondozását, az arra való felügyeletet. A *h*-ak, a *hosszúudvarok* lakói között az egymás segítségének, a gazdasági és társadalmi összeműködésnek számtalan megnyilatkozását ismerhetjük fel még akkor is, ha a lakók már nincsenek egymással rokonságban. Meghívják egymást a lakodalomba, a gyermekágyas asszonynak az udvarban lakók elvégzik a munkáját. Néhány évtizeddel ezelőtt a keresztelőre az udvarbeliek még mind hivatalosak voltak. Ha halott van a *hosszúudvarban* akkor minden lakó — akár rokon, akár nem — gyászol. A távoli és nem rokonnál a gyász azonban csak addig tart, míg a halottat el nem temetik. Az udvarban lakók segítenek egymásnak a disznótorban, mosásnál, a mezőgazdasági munkák alkalmával, építkezésnél, stb. A katonának bevonuló legényt minden udvarbeli elkíséri a vasútállomásra. Mindez annak az emléke, hogy az udvarbeliek korábban egyetlen nagycsaládhoz, *hadhoz* tartoztak.

Tulajdonképpen *h*-ak voltak azok az uradalmi cselédalakások, amelyeknél a közöskonyhától jobbra és balra építettek egy-egy vagy két-két lakószobát és kamarát. A lakóegységekből a ház hossz tengelyébe 3—6 épült egy fedél alá.

Osztatlan helyiségű *h*-akat a neolithikumban, a bronz- és vaskorban Európában már építettek. Ilyenek voltak pl. az ukrainai Tripolje-kultúra házai. Ezeket a — gyakran több, mint 50 méter hosszú — prehisztórikus *h*-akat egyetlen nagycsalád, nemzetség lakta, de valószínű, hogy termények raktáro-

zására is szolgáltak. A *h*-ak ismereteseek a természeti népeknél is (irokéz, jivaro indiánok, különböző délkeletázsiai törzsek).

NK. 1957 123—124 (Morvay), NÉrt. 1940 12, 334 (Vajkai), Illyés é. n.³ 169, Vajkai 1959 172, 175, 177, 218, Vajkai 1964 157, MésH. 1960 67—94 (Nagy), Gunda 1963 b 121—136, Pražák 1938 336—349, Švecová 1967 89—100, Clark 1952 140—163.

Hóverő. A Hortobágyon (Nagyiván környéke) a pásztorok kissé ívalakú, lapickához hasonló, egyik végén laposra faragott 40—70 cm hosszú eszköze, amellyel a bundáról a havat verik le. A *h*-t használat után a kunyhó nádkorcába dugják, a rajta lévő gúzskarika révén szegre akasztják. A bojtár, a fiatalabb pásztor kötelessége, hogy idősebb társa vállán levő bundát a hótól megtisztítsa, a gyakran 5—7 kg súlyú havat leverje. Mivel az állatokat nagy

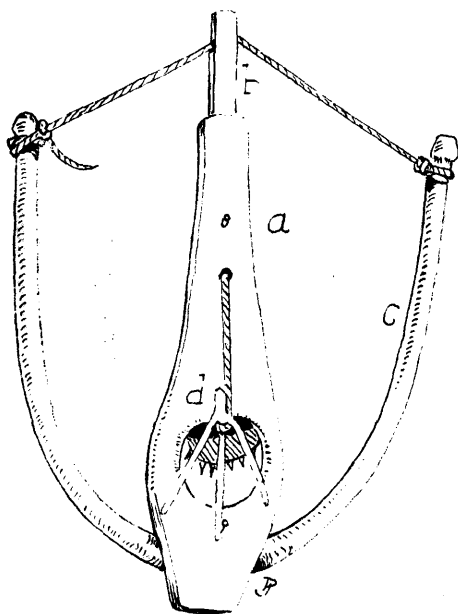

Hóverő, Hortobágy

havasítás idején ma már nem tartják a szabad ég alatt a *h*-t is ritkán használják, esetenként botjukkal helyettesítik. Fából, csontból készített hasonló *h* ismeretes a lappoknál, voguloknál, szamojédeknél, dolgánoknál, korjásoknál, jakutoknál s az eszkimóknál. Az eszkimókhöz a *h* valószínű nyugatról került el. A magyar és az arktikus *h*-k az -ecológiai viszonyok következtében kapták hasonló formájukat és funkciójukat.

Gunda 1965 b 39—42, MésH. 1968 267 (Törő).

Íjas csapda. A Dunántúl keleti részén, a Duna-Tisza közén — de Erdély kivételével — szórványosan másutt is előforduló ürge fogására használatos csapda, amely az íj és nyíl elvén műkö-

Íjas csapda. Törökkoppány, Somogy m.

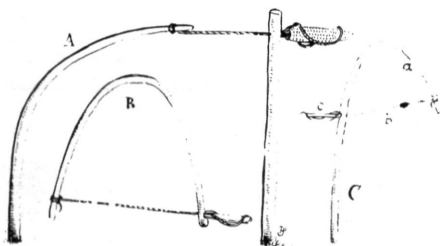
dik. A fa tokban (a) mozgó szeges végű nyílveesszőt (b) az íj (c) felhúzása után egy pecekkel (d) rögzítik s a csapdát ráhelyezik az ürgelyukra. A kifelé tartó állatka az útjában levő pecket (d) elmozdítja, mire az íj működésbe jön s a szeges végű nyíl a fatokhoz szorítja az állatkát. Veszprémi, Duna-Tisza közti tapasztalatok nyomán 1837-ben Balogh József kunszentmiklósi „physikus” az Ismertető Honi-, ’s kül-gazdaságban és kereskedelemben c. újságban erre a ’jeles ürgefogó’ hasz-

nálatára hívja fel a figyelmet s 30 ezüst krajcárért el is készítette azt. A népnyelvben általában *ürgefogó*, ritkábban *ürgecsapda* (Hercegfalva), *ürgekaloda* (Monor), *ürgekelepce* (Galgamácsa) néven ismeretes. Az *i*-val Krajnában pelét, Dobrudzsában, Beszarábiában, Ukrajnában szintén ürgét fognak. Különböző prémes állatok fogására használják a csapdát a finnek, zürjének, cseremiszek, obi-ugorok, szamojédek, baskirok, volgai tatárok és más ázsiai török népek is. Ismerjük az *i*-t XVII. századi francia vadászkönyvekből, Indonézia, Afrika területéről. Eredetéről még vita folyik, de a magyar *i* népi kultúránk kétségtávoli finnugor eredetű kultúrjává. A finnugor népek értékes prémesállat fogó *i*-ja nálunk mint ürgefogó él tovább.

Gunda 1940 35—53, AE. 1953 23—90 (Korompay), Korompay 1968 199—210, Lagercrantz 1950 112—116.

Íjas hurok. Az *i* a felrántó hurkok egyik formája, amelynek az a lényege, hogy az íjalakban meghajlított felrántó rúdról (a) a hurkot (b) egy karóba vagy magába a felrántó rúdba fúrt lyukon keresztül vezetik s cövekkkel (c) olyan módon rögzítik, hogy a felrántórúd rugalmassági ereje nem tudja a hurkot visszarántani. A cövekre vagy a karóra teszik a csalétket. Maga a hurok rá van terítve a rögzítő cövekre, amely a reá szálló madár súlya alatt kibillen, s a működésbe jövő hurok a karóhoz, a felrántó rúdhhoz szorítja a madarat. Az *i*-nak több formai változata ismeretes. A hurokkal Erdélyben, a Dunántúl

déli részén, a Börzsöny-hegységben énekes madarakat, varjút, szajkót, solymot, vércsét fognak. Varjúnak, szajkónak általában kukoricacsövet, míg a Csiki havasokban a sólyom és vércse fogásához juhúst, belet használnak csalétkül. A hurok rendszerint zsineg. A Csiki havasokban szárított juhbélből, kalapálással puhított marhainból sodorják a hurkot. Az *í*-nak *urok* (Mezőség, Hargita hegység), *csattantó* (Hargita hegység), *csattantyú* (Kálotaszeg), *arkán, árkán* (Moldva) a neve, de ezekkel az elnevezésekkel más huroktípusokat is megneveznek. Egyébként az *í*-nak jellemző elnevezése nincs.

Íjas hurok: *A* Magyarderzs, Mezőség, *B* Torockó, Erdélyi Érchegység, *C* Csíkszentdomokos, Csiki havasok.

Az *í* különböző variánsai Európa-szerte használatosak. Említik már az ókori görögöktől is. Használatát ismertetik a XV—XVIII. századi francia és német vadászkönyvek. Az *í*-nak a különböző szláv nyelvekben közös elnevezése van (horvát *prúglo*, nagy orosz *pruglo*, cseh *pruhlo* stb.). Az ősszláv alak **proglo*. Ugyanehhez a szócsoporthoz tartozik a német *Sprenkel*, az angol *springa*, *springle* is, amelyek a szláv terminológiával együtt közös indoeurópai eredetű szavak. Az *í* kétségkívül az indoeurópai népek ősi kultúrájainak közé tartozik s a finnugorok (lappok, finnek, votjákok, osztyákok, magyarok) közösségük valamelyik korábbi

korszakában vagy már elszakadva egymástól külön-külön vették át a velük érintkező népektől. Mivel a hurok a jurák-szamojedéknél is előfordul, valószínű, hogy a finnugor-uráli népek igen korán megismerkedtek vele. Európai helyi áramlásához kétségkívül hozzájárultak a régebbi vadászati munkák is. A hurok előfordul Kelet-Turkesztánban, Dél-Ázsiában (Fülöp-szigetek, Asszám, Arab félsziget), valamint a különböző északamerikai indián törzsekénél is.

NÉrt. 1939 239—247, 1961 21—30 (Korompay), Gunda 1966 177—183, 198—200, Lagercrantz 1966 15—133.

Ikerfazék. Parasztágunk szórványosan, de inkább csak a nyugati területeken füllel ellátott kettős fazekakat használ, amelyben a határban dolgozók részére ételt visznek ki. Az Alföldön a lakodalomban a fiatal pár ilyen

Ikerfazék. Tata, Komárom m.

í-ből iszik. Az egyik fazékban bor, a másikban ecet van. Ha a menyasszony előbb a bort kóstolja meg, akkor szerencsés házasságra következtetnek, ha az edény ecettel telt részét emeli szájához a házassága sok nehézséggel fog járni. Hasonló edények a szláv népeknél (szlovákok, csehek, lengyelek, fehér- és kisoroszok, szerbek, horvátok), a né-

meteknél, a Pyreneusokban, a Kaukázusban is ismeretesek. Az archeológiai leletek szerint az ilyen *i* a Bánátban s Jugoszlávia más vidékein, Olaszországban már a bronz- és vaskorban használatban volt, de variánsaik más prehisztorikus kultúrákban (péceli, lausitzi kultúra) is előfordulnak. Az *i* eredetileg valamilyen kultikus célt szolgált. Erre utal, hogy a prehisztorikus *i*-ak fogója gyakran állatalakú. Néger-Afrikában (Nigéria: Benin, Lagos) is gyakoriak a kettős edények s az áldozati ételeket szolgálják fel bennük.

Ethn. 1945 18—23 (Mozsolics), Lang 1927 153, Meyerowitz 1940 15, Schmidt-Riedl 1955 20, Garašanin M., D., 1956 12.

Kástu. Alsó-Órség, Göcsej és Hetés jellegzetes → kamarája, amelyről az első részletes leírás 1818-ból maradt fenn. Rendszerint az udvaron kívül álló egyosztagú, boronafalú, gyakran egyemeletes ablaktalan épület. Élelmiszer, gabona, gazdasági szerszámok tartására szolgál. A *k* a gazda faragókamarája is. Cserépzindelyes, szalmás tetőzetük nyerges vagy sátoros. A *k* alá gyakran vermet, pincét mélyítettek. Elöl nyitott → *szín* is épülhet mellé. Az alsóórségi *k*-k padlásán (*kástuhiel*, *hela*) len szárad, gyümölcs aszalódik. Az emeleti rész előtt tornác (*ürög*, *kástupítar*, Alsó-Órség) fut végig. A *k*-t a gazdák, parasztácsok készítették. A nagyobb *k*-ba a környező szomszédok összehordták a húst és a *k*-t közösen használták. A *k*-ba csak a gazdának és a gazdasszonynak volt szabad bejárata. Engedelmük nélkül más családtagok oda nem léphettek be. A *kástu* a hasonló jelentésű szlovén *kašča*, *kašta* átvétele. A *k*-val azonos jelentésben használatos *kastel*, *kásti*, *kástil*, *kastyé* etimológiailag más szó (a hozzánk német közvetítéssel került *kastély* 'főúri lak' alaki, illetőleg jelentésbeli módosulata). A Délnyugat-Dunántúlon keveredés ment végbe a más-más forrásból származó *kástu* és a *kastel*, *kásti*, stb.

Kástu, Göcsej

elnevezések között. A *k*-nak megfelelő kamarák Burgenlandban, Stájerországban, Szlovénia német és szlovén területein fordulnak elő. A magyar és a Keleti Alpések előterének *k*-i nemcsak földrajzilag függenek össze, hanem közös eredetűek is.

TESz., Gönczi 1914 136—137, 464—466, Ethn. 1917 104 (Mészöly), Kardos 1943 219—221, Dömötör 1960 76—77, Tóth 1961 135, 138, Geramb 1926 20, Haberlandt 1953 I 83, 89, Novak 1960 122.

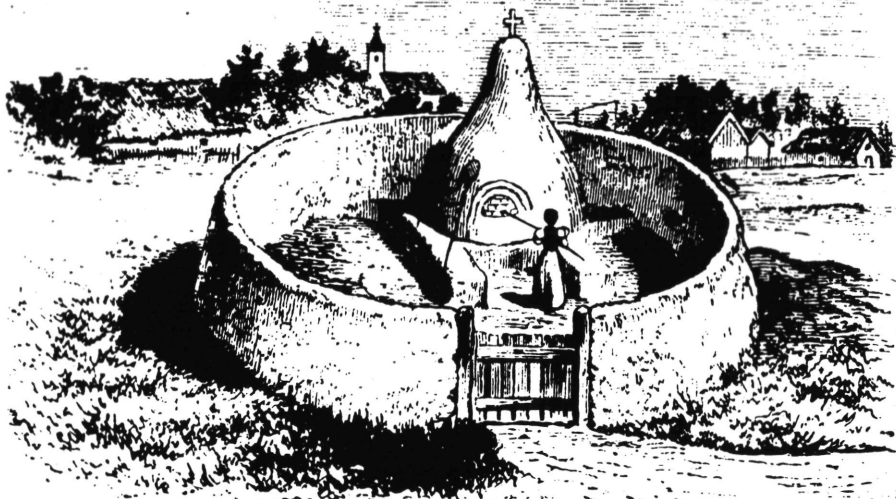
Konvergencia a különböző kultúrákban az elemek és komplexumok egymástól független, hasonló, gyakran azonosnak tűnő alakulása. Ilyen esetekben a hasonlóságok és azonosságok között semmiféle történeti kapcsolat nincsen. A *k*-t a természeti, gazdasági, társadalmi viszonyok, a pszichikai adottságok s ezek kölcsönhatásai hozzák létre. Két vagy több konvergensen alakuló elemnek közös vagy eltérő lehet az eredete. A konvergensen fejlődés következtében létrejött hasonlóságok

vagy azonosságok nem mindig ugyanazokat a gondolatokat és eszméket fejezik ki, de a konvergencia eszméknek a formai megnyilatkozásai is eltérhetnek egymástól. Minél elterjedtebb és gyakoribb valamely kultúrjelenség a földön, annál inkább valószínű, hogy megjelenése két vagy több területen, időperiódusban önálló fejlődés következménye. A konvergencia nemcsak a fejlődésben, hanem a visszafejlődésben is jelentkezhet. A magyar néprajzban a *k* elvével a sárkányok és sárkányölő hősök mythikus történetei során – Róheim G. foglalkozott.

Ethn. 1911 (Róheim), Róheim 1914 8, Lowie 1912, Luschan 1918, Hultkrantz 1960 53.

Közös kemence. A Csallóközben, a Szigetközben, az Ormánságban a falu végén, a kertekben boglyaformájú vesszővázaz sárkemencéket építenek, amelyeket 4–6 család közösen használ.

A Vasárnapi Újság (1858. 40. 1.) közlése szerint a Csallóközben a kemence tulajdonosának bért fizetnek azok, akik az ilyen *k*-ben kenyeret sütnek. A hétfalusi → csángóknál akinek nincs sütőkemencéje az valamelyik szomszédnál süti a kenyerét s egy cipót, lepényt fizet a kemence használatáért. Valószínű, hogy *k* volt az Ecseg pusztai *hamvas* is, amelyet a pásztorok és más pusztai emberek használtak. Az Ormánságban a *k*-t magasabb helyre, gyakran cölöpökre építették s árvíz idején csónakkal jártak a kemencéhez kenyeret sütni. „Süt anyád holnap, ha jó idő lesz” — ormánsági szólás a lakóháztól távolabb épült kemencék használatára utal. A *k*-t itt kukorica és len szárítására, gyümölcsaszalásra is használták. Valószínű, hogy az ormánsági *k*-k kenyérsütő rendeltetése másodlagos, mert a kenyeret a konyhában (– szenes ház) a padkaszerű nyílt tűzhelyen → sütőharang alatt sütötték. Az ormánsági *k*-khez hasonló kenyérsütő kemencék a Drávántúl és a Balkánon, a

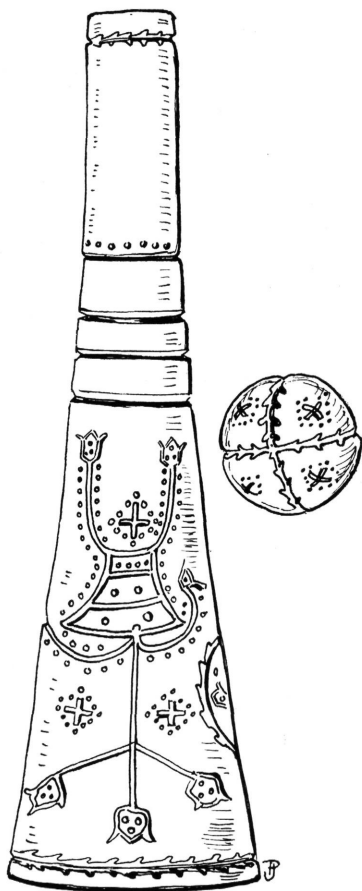
Közös kemence a múlt században. Csallóköz.

mediterrán vidéken is előfordulnak, ahol használatuk már a rómaiak idején ismert volt. Nem fogadható el az a vélemény, hogy ezek a balkáni szláv szabadba épített kúpalakú kemencék a házból klimatikus okokból kitelepített ősi szláv kemencék (*peč*) utódai, amelyekhez új szokások (közös használat) járultak. A *k-k* Európa különböző vidékén (Olasz-, Franciaország, Pyreneusok, Svájc, Bulgária, Szerbia stb.) is használatosak. A németeknél és angol-szászoknál már a középkorban ismerték a sütőházakba (ófn., kfn. *bachus*, angsz. *baec-ern*) épített *k-t*. A szepesi szászoknál tűzbiztonsági okokból épültek *k-k*, amelyeket csak meghatározott időben fűtöttek be s a lakosság megfelelő sorrend szerint sütötte benne a kenyérét.

Újabban azok a *k-k*, amelyeket a nagyobb uradalmakban a cselédasszonyok, a summások részére építettek.

NÉrt. 1905 186—188 (Timkó), Ethn. 1936 190—193 (Gunda), Herman 1898 697, Heyne 1899—1903 II 268, Haberlandt 1926 432—433, Gréb 1932 234, Weiss 1959 122, Schier 1966² 215.

Mancsozás. A *m* a társas labdajátékok egyik formája, amelyhez legalább négy játékos szükséges. Nógrádban a játéknak az a lényege, hogy a két csoportra osztott játékosok közül az egyik alsoport *adogatója* 3—6 m magasra dobja a *mancsot* 'fagolyó', amelyet a másik csoport soronlévő *ütőjének* a golyó után dobott *mancsozó bottal* el kell találnia. A messzire elrepült *mancsot* az *adogató* párjának, a *hajigáló*-nak be kell dobnia a *métára* (vagy begurítani a *kulnak* nevezett gödörbe). Az *ütő* a *mancsozó botja* után fut s azzal igyekszik elérni a *métát*. Ha a *hajigáló* előbb bedobja a *mancsot* a *métára* mellé, akkor az *ütő* a *mancsozó bottal* odaér, akkor az első *ütő kivan*. Hasonlóan *kivan* az *ütő*, ha nem találja el a *mancsozó bottal* a *mancsot*. A *kivan* azt jelenti, hogy a második *ütő* következik. Ha a második, harmadik *ütő* nem tud eleget tenni a

Mancsozó, Órhalom, Nógrád m.

fenti játékszabályoknak, akkor a két csoport helyet cserél a játékban. A *mancsozó bot* égetett díszítésű 'szócsó-forma' dorong. A talpába fűrt s fadugóval ügyesen elzárt lyukban sörét van a csörgés kedvéért. A *m* böjti játék s fiúk-leányok vegyesen játsszák. A legény díszes *mancsozó bottal* ajánlékozhatja meg a leányt. A *m-t* a nógrádi, hevesi, gömöri palócoktól ismerjük. A Regélő (1837) szerint a nyitrai Pográny vidékén hasonló játék a *tekézés*. A mátyusföldi *gulajsa* is a *m*

egyik változata. A matyó *m*-nál a labdát (*mancs*) földbe vajt mélyedésbe kell a legényeknek behajítani, amit azonban a *mancsőr* igyekszik megakadályozni. A matyó *m*-hoz hasonló gurító tekejáték az abauji *mancsukázás*. Erről azonban közelebbi leírásunk nincs. 1767-ből származó feljegyzés szerint a Kiskunságban a *m-t* a hatóság pálcaütés terhe mellett tiltotta. A *mancs* 'játékgolyó fából' szláv eredetű szó, amely a játék elterjedése alapján csakis szlovák átvétel lehet. A *m* a labdával játszott vetélkedő, mérkőző csapatjátékok (pl. *kámbázás*, *kifutó*, *méta*) sorába tartozik.

MTSz., NÉrt. 1912 195—196 (Dorner), Ethn. 1937 72 (Bátky), 208 (Tálas), Herkely 1939 97—98, Lajos é. n. 67—68, Bakos 1953 236, 272, Kniezsa 1955 328.

Nemzőtárs. Ha a nőnek törvényes férjétől nem születet gyermeke akkor a férj *n*-at hív feleségéhez. A *n* csak idegen lehet, vér- vagy műrokont (koma) *n*-nak nem hívnak. A férj a szívességért pálinkával fizet. A gyermeket a férj törvényes leszármazottjának tekintik (Kisalföld, Mezőség). Na! téged is egy pohár pálinkáért csináltak! — szólásunk a *n*-ra utal. A férjet helyettesítő *n*-ről tudnak a német, litván, görög, ind joghagyományok is.

Fél 1944 29, Thurnwald II 1932 90—91, 137.

Szenesház. A szlavóniai magyaroknál, az Ormánságban *sz* a konyhának használt helyiség neve. A *sz*-ban a szobát a *sz*-tól elválasztó falnál a hátsó sa-

rokban 20—30 cm magas sárpadkán (*hőkü*, *kemő*, *padika*, *szénhely*) ég a tűz. Az égő fát a tűzhelyre tapasztott sárteglához (*pévaj*, *févaj*, *févő*), → tüzikutyához (*pévaj*, *févaj*, *tűzsámoly*) támasztják, hogy jobban égjen. A főzést láncon (*lázsalánc*) lógó vörösrézből készült körteformájú bográcsban (*bakrács*, *bográncs*, *bokráncs*) végzik. A lánc tartó rúd neve *szelemen*, *locen-*, *locin-*, *lánc-* vagy *füstfa*. → Rostély, → vasláb, → tűzésztoácső, → sütőharang (*puplika*), kerek réz és cserép → teps (*szahán*), láb nélküli és háromlábú → serpenyő (*cserpenyő*, *tigany*) egészíti még ki a tűzhely felszerelését. Rövidnyelű, kerekfejű lapáttal a tűzhely hamujába a hajdinakenyeret helyezik el. A tűzhely feletti rudakon (*locenfa*) szárítják a tűzifát, füstölik a deszkára tett túrót. A *sz*-nak kéménye (→ *akna*), mennyezete eredetileg nem volt. A füst az ajtófeletti nyíláson áramlik a szabadba. A *sz*-ba boglya- vagy asztalformájú sütőkemencét csak újabban építenek. Kenyér sütésre a sütőharang szolgált. A padkaszerű tűzhelyre nyílik a szobában (*ház*) álló kemence (*banya kemence*, *cikó*) vagy kályha (*szemős kályha*, *tácsás kályha*) fűtőnyílása. (Ilyen berendezésű konyhák már csak a Dráva-menti horvát falvakban láthatók.) A szlavóniai *sz*-nak gyakran hátsó ajtaja nyílik a szomszéd udvarra. A háznépe, különösen az öregek a tűzhely körül tuskókon, alacsony félkör alakú (háromlábú) kisékeken ülve töltötték az időt s olyan hosszú hasábfákkal tüzelgettek, hogy azok vége a *sz* küszöbére ért. Szlavóniában a *sz*-ban kéri meg a legény apja és

Horvát szenesház (konyha). Drávasztára, Baranya m.

keresztapja a leányt, de előbb a tűzhely paraszát szétszórják. Ha a kérők szándékának eleget akarnak tenni, ezt jelképesen azzal adják tudtul, hogy a szétvert paraszat előbb összekotorják. Lakodalom esetén az idősebb asszonyok közös tából zsámolyra kuporodva a sz-ban esznek. Ezek a társadalmi hagyományok arra utalnak, hogy a sz az ormánsági és szlavóniai lakóház fejlődésének magja, amelyhez hozzáépítették a kemencés, kályhás szobát. Eredetileg tehát egyosztatú, tűzhelyes helyiségben laktak. A sz és a szoba között nincsen ajtó. Mindkét helyiség ajtaja a ház előtti ereszre (→ *pítar*) nyílik. A sz jelentése 'tüzes, tűzhelyes' ház. A sz tűzhelyével és annak felszerelésével Somogy, Tolna területén is ismert volt. A sz földrajzi és történeti kapcsolatban áll a szerb—horvát hasonló nyílt tűzhelyes, gyakran egyosztatú lakóházakkal (szerb *kuća*).

Várak és városi házak ismertetése során a sz-at már XVI—XVII. századi okleveleink is említik. Ezek a tűz-

helyes helyiségek azonban mások, mint a sz, noha közelebbi berendezésüket nem ismerjük. A Székelyföldön a *szénház* különálló kisebb épület, amelyben sütőkemence és főzőtűzhely foglal helyet.

→ Háztípus, Kályha, Kemence.

NÉrt. 1911 246 (Garay), 1927 18 (Bátky), 1930 127—129 (Bátky), 1937 196 (Bátky), Ethn. 1936 183—210 (Gunda), 1936 262—268 (Bátky), Magy. Népr. I.² 159—163, Gunda 1935 87—97, Gunda 1936 29—39.

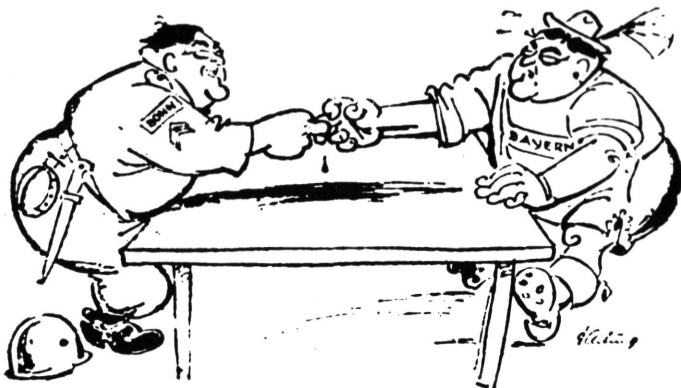
Tírpák. Nyíregyháza szlovák eredetű lakosságát nevezik *t-oknak*, akik jelentékeny része a város határában a *bo-kortanyákon* él. A *t-okat* Károlyi Ferenc földesúr 1753—1755-ben Szarvasról, Mezőberényből és Békéscsabáról, majd néhány évvel később (1755—1760) Gömörből, Nógrádból, Zólyomból telepítette be. Míg a harmadik hullám a XVIII. sz. végétől a XX. sz. elejéig tartó lassú beszivárgás volt. Ebben az időszakban felvidéki, kárpátaljai cselédek, idénymunkások, pásztorok, fonó férfiak és asszonyok tele-

pedtek le Nyíregyházán és tanyavilágában. A *bokortanyákon* sok egykori zsellérutód (*taksás*) őse felvidéki arató, vándor 'lengyel-polják' fonó volt. A *t* elnevezés eredetileg gúnynév (ennek tartotta Krúdy Gyula is) s a gyakran használt népnyelvi *trpov* 'csak' szóból képzett népnév. *Trpák* elnevezést a békési szlovákok adták a felvidékieknek; így különböztetve meg egymást. Ez a gúnynév a szomszédos magyarság nyelvében *tirpák* alakot öltött s ebben az alakban lett a nyíregyházi szlovákok népnéve. A múlt század közepén a *t* szónak *tótpalóc* jelentése is volt. A hazai szlovák nyelv-szigetek (Szarvas, nógrádi falvak) lakossága szerint a *trpák* általában 'tört, kevert nyelven beszélőt' jelent. *Trpák* néven ismerjük a gömöri, honti, nóg-

rádi szlovákok egy részét is. Sárosban néhány ukránul beszélő falu népe *tirpacin*ak nevezi magát. A zempléni Alsómihályi szlovák lakossága szintén *tirpák*.

Márkus 1943, Kniezsa 1955 I 524.

Ujjhuzás. A vetélkedő játékok egyike. Egymással szemben álló két falusi legény jobb kezük középső ujjával az asztal felett összeakaszkozik s balkezüket, lábukat az asztalnak feszítve teljes erejükkel azon vannak, hogy egyik a másikat átrántsa a maga oldalára. Az *u* gyakran civakodássá fajul. *Ujjat húz* valakivel szólásunk a játék és a civakodás emlékét őrizte meg. Az *u* az Alpeseektől a lappokig Európa nagy részén ismeretes, s a világlapok politikai karikatúráinak is ismert témája. A já-

Ujjhuzás. Bonn és Bajorország között. A Süddeutsche Zeitung karikatúrája

ték egyik változatát 1555-ben Olaus Magnus képen is megörökítette. Az u kiskunsági változata a *farkasnyak-húzás*, amely úgy folyik le, hogy két pásztor négykézlábra áll, úgyhogy a fejük majdnem összeér. Ekkor kötelek vetnek a nyakuk köré, amit a szájukban levő fadarab is tart, hogy a kötél a tarkóról ki ne akadhasson. Az ellenfeleknek *fartatni* kell, vagyis hátrafelé mozogni, hogy egyik a másikat magával rántsa. Aki a másikat magával húzza, az a nyertes. Móricz Zs. Ūri muri c. regényében és annak színpadi változatában a juhtartó gazdák elnöke és jegyzője fejjel megy egymásnak s így tusakodnak, öklelődznek. Az ilyen tusakodás is az u-hoz hasonló vetélkedő játék.

Nagy Czirok 1959 283, O. Nagy 1963 322
Nyr. 1969 281–282 (Gunda).

Wörter und Sachen (Szavak és tárgyak). Meringer R. indoeurópai nyelvésznek 1909-ben megindított folyó-

irata, amelyben azt a módszert képviselte, hogy a szavak jelentésfejlődésének és eredetének kutatásánál a néprajz, — a tárgyak, jelenségek, intézmények, szokások vizsgálatánál pedig a nyelvészet (elsősorban a szótörténet, etymologia) eredményeit figyelembe kell venni. A tárgyak kutatásának jelentőségét emelte ki Meringer R. akkor, amikor 1906-ban azt írta, hogy „Ohne Sachwissenschaft keine Sprachwissenschaft mehr!” A *W.* a tárgy és szó kölcsönös kutatásának elvét Jankó J. és Bátky Zs. eredetmagyarázataiknál (halászat, építkezés) körültekintően alkalmazták. A *W.* módszerével tanulságos eredményeket ért el újabban Balassa I. (A magyar kukorica, 1960). A *W.* módszere különösen fejlett a finn (Sirelius U. T., Vilku K., Valonen N., Vuorela T.) és észti (Linnus F., Ränk G., Viires A.) etnográfusok körében.

Indogermanische Forschungen 1906 457
(Meringer).

IRODALOM

- Antonius O.*, 1922. Grundzüge einer Stammesgeschichte der Haustiere. (Jena, 1922).
Bakos J., 1953. Mátyusföldi gyermekjátékok. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, VII. k. (Budapest, 1953).
Balassa I., 1960. A magyar kukorica. (Budapest, 1960).
Balogh I., 1936. Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1935. 144—157.
Baran L., 1954. Krkonošské „krůšne”. Český Lid, roč. 41., (Praha, 1954) 84—87.
Bán I.—Julow V., 1964. Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. (Budapest, 1964).
Bátky Zs., 1906. Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. (Budapest, 1906).
Bertsch K. und F., 1949. Geschichte unserer Kulturpflanzen. (Stuttgart, 1949).
Bielenstein A., 1907—1918. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Bd. I—II. (St. Petersburg, 1907, 1918).
Cs. Bogáts D., 1943. Háromszéki oklevél-szójegyzék. Erdélyi Tudományos Füzetek, 163. sz. (Kolozsvár, 1943).
Borza Al., 1945. Alacul (Triticum monococcum) la români. (Sibiu, 1945).
Bödei J., 1940. Adatok a fejen való hordáshoz. Dunántúli Szemle, VII. (Szombathely 1940) 318—319.
Brehm A., 1904. Az állatok világa, 6. k. Madarak, III. (Átdolgozta Chernel I. — Budapest, 1904).
e. Dorner B., 1910. Az erdélyi szászok mezőgazdasága. (Győr, 1910).
Dörmötör S., 1960. Órség. (Budapest, 1960).
Ecsedi I., 1933. Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon. A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei, 3. (Debrecen, 1933).
Ecsedi I., 1934. Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizéken. A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei, 4. (Debrecen, 1934).

- Erkes E.*, 1942. Vogelzucht im alten China. T'oung Pao, Vol. XXXVII. (Leiden, 1942) 15—34.
- Fél E.*, 1944. A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. (Budapest, 1944).
- Fényes E.*, 1837—1843. Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I—VI. k. (Pest, 1837—1843).
- Franz L.*, 1928. Alteuropäische Wurfhölzer. W. Koppers (Herausgeber), Festschrift P. W. Schmidt (Wien, 1928) 800—808.
- Garašanin M. és D.*, Neue Hügelgräberforschung in Westserbien. Archaeologia Jugoslavica, II (Beograd, 1956) 11—18.
- Geramb V.*, 1926. Volkskunde der Steiermark (Wien, 1926).
- Gilmore R. M.*, 1950. Fauna and Ethnozoology of South America. — In: J. H. Steward (Editor), Handbook of South American Indians, Vol. 6. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 143. (Washington, D. C., 1950) 345—463.
- Gönczi F.*, 1914. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése (Kaposvár, 1914).
- Gréb J.*, 1932. Zipszer Volkskunde. (Keszmark und Reichenberg, 1932).
- Gunda B.*, 1935. Stara hrvatska ognjišta uzduž Drave. Vjesnik etnografskog muzeja u Zagrebu, I. (Zagreb, 1935) 87—97.
- Gunda B.*, 1936. Jugoslovenski sastavni dijelovi u materialnoj etnografiji Madžara. Vjesnik etnografskog muzeja u Zagrebu, II. (Zagreb, 1936) 29—39.
- Gunda B.*, 1940. Die Armbrustfallen in Nordasien und ihre ethnologische Bedeutung. Ethnos, V. (Stockholm, 1940) 35—53.
- Gunda B.*, 1941. The Casting-Staff Used by Hungarian Herdsmen and its Ethnological Significance. Man, Vol. XLI. (London, 1941) 18—19.
- Gunda B.*, 1956. Néprajzi gyűjtőúton (Debrecen, 1956).
- Gunda B.*, 1963 a. Totemistische Spuren in der ungarischen *táltos*-Überlieferung. — In: Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Herausgegeben von V. Diószegi. (Budapest, 1963) 45—56.
- Gunda B.*, 1963 b. Der Einfluss der Gesellschaftsorganisation auf die Entwicklung der Bauweise. Sociologus, Jhg. 13. N. F. (Berlin, 1963) 121—135.
- Gunda B.*, 1965 a. Unkarilaisten talonpoikien kantovälineet. Kotiseutu, 1965. 5. sz. (Helsinki, 1965) 100—113.
- Gunda B.*, 1965 b. An Arctic Implement among Hungarian Herdsmen. Folk, Vol. 7. (Kobenhavn, 1965) 39—42.
- Gunda B.*, 1966. Ethnographica Carpathica (Budapest, 1966).
- Gunda B.*, 1969. Die Jagd und Domestication des Kranichs bei den Ungarn. Anthropos, Bd 63—64. (St. Augustin, 1969) 473—496.
- Györffy I.*, 1955. Nagykunsági krónika (Budapest, 1955).³
- Haberlandt A.*, 1926. Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung. G. Buschan, Illustrierte Völkerkunde, II. Zweiter Teil (Stuttgart, 1926) 305—658.
- Haberlandt A.*, 1953. Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs. Bd. I. (Wien, 1953).
- Hankó B.*, 1933. A darumadár a magyarság életében. Debreceni Szemle, VII. k. (Debrecen⁴ 1933) 245—250.
- P. Hartyányi B.—Nováki Gy.—Patay Á.*, 1968. Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968. (Budapest, 1968) 5—84.
- Herkely K.*, 1939. A mezőkövesdi n atyó nép élete. Néprajzi Füzetek, 8. (Budapest, 1939).
- Herman O.*, 1887. A magyar halászat könyve, I—II. (Budapest, 1887).
- Herman O.*, 1898. Ósfoglalkozások. 1. Halászat. 2. Pásztorélet. — Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Történelmi kiállítás. Néprajz. (Budapest, 1898) 651—763.
- Herman O.*, 1914. A magyar pásztorok nyelvkinése (Budapest, 1914).
- Heyne M.*, 1901. Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer. Bd. II. Das deutsche Nahrungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. (Leipzig, 1901).
- Hultkrantz Å.*, 1960. General Ethnological Concepts, Vol. I. (Copenhagen, 1960).
- Ikvai N.*, 1967. Földművelés a Zempléni hegység középső részén. Műveltség és Hagyomány, IX. (Debrecen, 1967).
- Illyés Gy. é. n.* Puszták népe (Budapest, é. n.)³
- Jankó J.*, 1900. A magyar halászat eredete. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása, I. k. I. 2. (Budapest—Leipzig, 1900).
- József D.*, 1943. A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei. A Székely Nemzeti Múzeum Kiadványai, 4. sz. (Kolozsvár, 1943).
- Kardos L.*, 1943. Az Órség népi táplálkozása (Budapest, 1943).

- Kálmány L.*, 1881—1891. Szeged népe. Ós Szeged népköltése. I—III. k. (Arad—Szeged, 1881—1891).
- Kniezsa I.*, 1955. A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. k., 1, 2. r. (Budapest, 1955).
- Koppers W.—Jungblut L.*, 1942—1945. The Water-Buffalo and the Zebu in Central India. *Anthropos*, Bd. XXXVII/XV. 1942—1945. 647—666.
- Korompay B.*, 1968. Die Belege der Bogenfalle der Wolga- und Dongegend. P. Ravila (szerk.), *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae Habitus...* 1965. (Helsinki, 1968) 199—210.
- Krüger Fr.*, 1943. Mittelmeerländisch-römisches Kulturerbe in Südfrankreich. *Romanica Helvetica*, Vol. 20. (Genève—Zürich—Erlenbach, 1943) 339—363.
- Kunz L.*, 1961. Fenich und Waldkorn. Beiträge zur Völkerforschung. Hans Damm zum 75. Geburtstag. Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde zu Leipzig, Heft 11. (Leipzig, 1961) 369—387.
- Lagercrantz S.*, 1966. Spring-Pole Snares and their Mechanisms. In: *Studia Ethnographica Upsaliensia*, XXVI. (Lund, 1966) 15—133.
- Lajos Á.*, A magyar nép játéka (Budapest, é. n.).
- Lakatos K.*, 1891. Vadászati és madarászati emlékeimből (Szeged, 1891).
- Lang K.*, 1927. Die Doppelgeräte. *Völkerkunde*, III. (Wien, 1927) 150—153.
- Lippay J.*, 1664. Posoni kert... (Nagyszombat, 1664).
- Lovassy S.*, 1927. Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai (Budapest, 1927).
- Lowie R. H.*, 1912. On the Principle of Convergence in Ethnology. *Journal of American Folklore*, Vol. 25., 1912. 24—42.
- von Luschan F.*, 1918—1919. Zusammenhänge und Konvergenz. *Mitteilungen der Wiener Anthropologischen Gesellschaft*. Bd. XLVIII—XLIX. (Wien, 1918) 1.
- Manninen I.*, 1931. Überreste der Sammlerstufe und die Notnahrung aus dem Pflanzenreich bei den nordeurasischen, vorzugsweise den finnischen Völkern. — *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, VI. (Helsinki, 1931) 30—48.
- Manninen I.*, 1931—1933. Die Sachkultur Estlands, I—II. (Tartu, 1931—1933).
- Manninen I.*, 1932. Die finnisch—ugrischen Völker (Leipzig, 1932).
- Markuš M.*, 1961. Zberné hospodárstvo na Horehroní. *Slovenský Národopis*, IX. (Bratislava, 1961) 190—242.
- Maurizio A.*, 1927. Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart (Berlin, 1927).
- Márkus* 1943., A bokortanyák népe. Tanya, falu, mezőváros, III. (Budapest, 1943).
- K. Mátyus I.*, 1787—1793. Ó- és Új Diaetetica... I—VI. k. (Posony, 1787—1793).
- Meyerowitz E. L. R.*, 1940. Sacred Twinned Vessels from West Africa. *Man*, XL. (London, 1940) 15.
- Méri I.*, 1963. Árpád-kori szabadban levő kemencék. *Archaeologiai Értesítő*, 90 k., (Budapest 1963) 272—281.
- Moszyński K.*, 1929. Kultura ludowa Słowian, I. (Kraków, 1929).
- Munkácsi B.*, 1893. A magyar népies halászat műnyelve. *Néprajzi Füzetek*, 1. (Budapest, 1893).
- Nagy Czirok L.*, 1959. Pásztorélet a Kiskunságon (Budapest, 1959).
- O. Nagy G.*, 1965. Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. (Budapest, 1965).
- Nagy M.—Pap I.*, 1957. Bivalytenyésztés (Bukarest, 1957).
- Novak V.*, 1960. Slovenska ljudska kultura (Ljubljana, 1960).
- Pamfile T.*, 1906—1907. Jocuri de copii, a dunate din satul Țepu (jud. Tecuciu), I—II. (București, 1906—1907).
- Papahagi T.*, 1928—1934. Images d'ethnographie roumaine, I—III. (Bukarest, 1928, 1930, 1934).
- Podolák J.*, 1968. L'udové hry a zábavy slovenských detí v Nagyhute (Mad'arsko). *Slovenský Národopis*, VI. (Bratislava, 1958) 279—292.
- Prážák V.*, 1938. Die sozialen Zustände als Grund für die Formenänderungen im Bereich der materiellen Kultur Veranschaulicht an der Formenänderung des slowakischen Bauernhauses. *Folk-Liv*, 1938. Nr. 4. (Stockholm, 1938) 336—349.
- Radványszky B.*, 1893. Régi magyar szakácskönyvek, I. (Budapest, 1893).
- Rapaics R.*, 1934. A kenyér és a táplálékot szolgáltató növényeink története (Budapest, 1934).
- Rapaics R.*, 1940., A magyar gyümölcs (Budapest, 1940).
- Róheim G.*, 1914. A varázserő fogalmának eredete (Budapest, 1914).
- Scheuermeyer P.*, 1943—1956. Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz. Bd. I. (Erlenbach—Zürich, 1943) Bd. II. (Bern, 1956).

- Schier Br.*, 1966. Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa (Göttingen, 1966).²
- Schmidt L.—Riedl N.*, 1955. Die Johann R. Bünker-Sammlung zur Sachvolkskunde des mittleren Burgenlandes. (Eisenstadt, 1955).
- Selmeczi Kovács A.*, 1968. A csűrös építkezés gazdasági és társadalmi jelentősége a keleti palócoknál (Budapest, 1968. Kézirat).
- Simkó Gy.* 1910. Nyíregyháza és tanyáinak települése. Földrajzi Közlemények, XXXVIII. k., (Budapest, 1910) 41—72, 89—114.
- Sirelius U. T.*, 1934. Die Volkskultur Finnlands, Bd. I. Jagd und Fischerei in Finnland. (Berlin und Leipzig, 1934).
- Somlyódy J.*, 1914. Turulmadár: Darumadár (Szeged, 1914).
- Sóregi J.*, 1937. Dr. Ecsedi István. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1936 (Debrecen, 1937) 20—54.
- Stebler F. G.*, 1903. Alp- und Weidewirtschaft (Berlin, 1903).
- Švecová S.*, 1967. Haus- und Familienform in der Slowakei. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd. 13. (Berlin, 1967) 89—100.
- Szabó M.*, 1970. Herdar och husdjur. (Stockholm, 1970).
- Szalay L.*, 1943. A puszta balladája (Budapest, 1943).
- Szücs S.*, 1942. A régi Sárrét világa (Budapest, 1942).
- Takács L.*, 1964. A dohánytermesztés Magyarországon (Budapest, 1964).
- Takács L.*, 1967. A „rókafarkú köles” termesztése a Nyugat-Dunántúlon. Agrártörténeti Szemle, IX. (Budapest, 1967) 297—307.
- Takáts S.*, 1917. Rajzok a török világból, I—III. k. (Budapest, 1917).
- Takáts S.*, 1921. A régi Magyarország jókedve (Budapest, 1921).
- Takáts S.*, 1928. Emlékezzünk eleinkről (Budapest, 1928).
- Talve I.*, 1960. Bastu och torkhus i Nordeuropa. Nordiska Museets Handlingar, 53. (Stockholm, 1960).
- Tálasai I.*, 1936. A Kiskunság népi állattartása (Budapest, 1936).
- Tempér Z.*, 1964. Beiträge zur ältesten Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn. Acta Archaeologica, XVI. k., (Budapest, 1964) 65—98.
- Thurnwald R.*, 1932. Die menschliche Gesellschaft, Bd. II. Werden, Wandel und Gestaltung von Familie, Verwandtschaft und Bünden im Lichte der Völkerforschung (Berlin und Leipzig, 1932).
- Tóth J.*, 1961. Népi építészetünk hagyományai (Budapest, 1961).
- Vajkai A.*, 1941. Adatok a Veszprém vármegyei magyarság és németiség teherhordásához. Nép és Nyelv, I. (Kolozsvár, 1941) 88—92.
- Vajkai A.*, 1959. Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. (Budapest, 1959).
- Vajkai A.*, 1964. Balatonmellék (Budapest, 1964).
- Valonen N.*, 1952. Geflechte und andere Arbeiten aus Birnkenrindenstreifen unter besonderer Berücksichtigung finnischer Tradition. Kansatieteellinen Arkisto IX. (Helsinki, 1952).
- Vasmer M.*, 1953—1958. Russisches Etymologisches Wörterbuch, Bd. I—III. (Heidelberg, 1953—1958).
- Veszelszki A.*, 1798. A' növény palánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény vagyis fa- és fűszeres könyv (Pest, 1798).
- Weiss R.*, 1959. Häuser und Landschaften der Schweiz. (Erlenbach—Zürich, 1959).
- Wenzel G.*, 1887. Magyarország mezőgazdálkodásának története. (Budapest, 1887).
- Wissler C.*, 1950. The American Indian. An Introduction to the Anthropology of the New World. (Gloucester, Mass., 1957).³
- Zelenin D.*, 1927. Russische (Ostslavische) Volkskunde (Berlin—Leipzig, 1927).
- Zeuner F. E.*, 1963. A History of Domesticated Animals (New York and Evanston, 1963).

Egyéb rövidítések

- EM.*: Erdélyi Múzeum.
- EMVW.*: Enquêtes du Musée de la Vie Wallone (Liège).
- HWDA.*: E. Hoffmann-Krayer—H. Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Bd. I—VIII. (Berlin und Leipzig, 1927—1942).
- MNépr.*: A Magyarság Néprajza I—IV. A munka második kiadását (Budapest, 1941—1943) idézem.
- MTSz.*: Szinnyei J., Magyar tájszótár, I—II. (Budapest, 1893—1901).
- NÉrt.*: Néprajzi Értesítő s annak különböző címeken megjelenő korábbi évfolyamai.
- Sgy.*: Sajtát, még nem publikált gyűjtésem anyaga.
- SzegSz.*: Bálint S., Szegedi szótár I—II. (1957).

TESz.: Benkő L.—Kiss L. —Papp L., A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. k. (Budapest, 1967).

VH I.: L. Földes—B. Gunda—M. Belényesy, Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa (Budapest, 1961).

A nyíl (→) utalás azokra a címszavakra, amelyek a tárgyalta tárgykört érintik.

Einzelheiten aus dem Ungarischen Lexikon für Volkskunde und Folklore

In den letzten 2—3 Jahrzehnten der ethnographischen Forschung und Aufarbeitung trat in ganz Europa die Verfertigung von Atlassen und Lexika in den Vordergrund. Beide Probleme beschäftigen bereits seit Jahrzehnten auch die ungarische Ethnographie. Ein erfreulicher Vortschritt ist in den Arbeiten des Ungarische Ethnographischen Atlas (s. Note Nr. 1.) zu verzeichnen; nach dem ersten ausführlicheren Lexikon-Entwurf (s. Note Nr. 2.) wurden im Rahmen der Ethnographischen Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften die Redigierung und Verfassung eines Ungarischen Lexikons für Volkskunde und Folklore in Angriff genommen.

In Bezug auf die Arbeiten dieses Lexikons sei bemerkt, daß die lexikale Aufarbeitung unzähliger Einzelheiten der ungarischen Volkskultur bereits Ende des vergangenen Jahrhunderts auf einem sehr hohen Niveau im Pallas Lexikon von Lajos Katona durchgeführt wurde. Gleichfalls im Pallas Lexikon widmete Vince Borbás der Ethnobotanik große Aufmerksamkeit und auch in anderen ungarischen Lexika finden wir eine beträchtliche Anzahl von ausgearbeiteten ethnographischen Stichwörtern. Das „Meisterwörterbuch“ (Mesterszótár) im Werk von Ottó Herman (A magyar halászat könyve [Buch der ungarischen Fischerei], Budapest 1887) dürfte als eine lexikale Aufarbeitung der ungarischen Fischerei betrachtet werden: der bahnbrechende Forscher der Urbeschäftigungen gibt hier eine prägnante Beschreibung der Charakteristika, Arbeitsmethoden und Geräte des ungarischen Fischerlebens. Auch das Buch „Sprachgut der ungarischen Hirten“ (A magyar pásztorok nyelvykincse, Budapest 1914) ist im wesentlichen eine lexikale Aufarbeitung des ungarischen Hirtenlebens. Das Werk von János Frecskay „Wörterbuch der Gewerbe“ (Mesterségek szótára, Budapest 1912), in dem der Verfasser die verschiedenen Gewerbe (Tischler, Wagner, Gerber usw.) beschreibt, ist zwar nicht auf die Volkskunde abgezielt, gehört aber zweifellos zu den Vorläufern der Lexika ethnographischen Charakters. Ein aufschlußreiches Lexikon des Hirtentums von Klein-Kumanien ist die Deutung der Dialektwörter, beigelegt dem Werk von László Nagy Czirok „Hirtenleben in Klein-Kumanien“ (Pásztorélet a Kiskunságon, Budapest 1959); eine ähnliche Zusammenstellung verfasste auch I. Györfy zu seinem volkstümlichen Werk „Unbändige Hirten“ (A szilaj pásztorok, Karcag 1928). All diese Werke, sowie die aus dem Gesichtspunkt der Sprachwissenschaft zusammengestellten ungarischen Dialektwörterbücher fördern die Verfassung eines anspruchvolleren ungarischen ethnographischen Lexikons.

Schon Zs. Bátky betonte, wie sehr notwendig ein Wörterbuch oder, richtiger gesagt, ein illustriertes Lexikon der Gegenstände wäre; die Zusammenstellung eines derartigen Werks wäre nur durch eine umfangreiche ethnographische Sammlung möglich, die mit den ethnographischen Atlasarbeiten verbunden ist (s. Note Nr. 4.). Gleichzeitig mit dem Plan von Zs. Bátky waren bereits die Arbeiten bzgl. des Wörterbuches der Bräuche und Aberglauben von Zsigmond Szendrey und Ákos Szendrey im Gange. Die beiden Autoren erblickten den Zweck der Arbeit darin, die Formen, die Geräte, das Ziel und die psychologischen Grundsätze der Bräuche, der kultischen und magischen Bräuche, sowie die Methoden der Zauberverfahren auf entsprechende Stichwörter aufgeschlüsselt lexikonartig zusammenzustellen. Mehrere Teile des Werks sind tatsächlich erschienen (s. Note Nr. 5.), doch das Ganze ist leider in Manuskript geblieben. In den Anmerkungen, die sie den veröffentlichten Teilen beifügten, warfen die beiden Autoren auch wichtige grundsätzliche Fragen auf. Die Stichwörter beinhalteten die verschiedensten Offenbarungen der kultischen Handlungen, von den festlichen und gesellschaftlichen Bräuchen bis zu den mit der Arbeit und den Geräten verbundenen Glauben, den Bezauberungen, Beschwörern und übernatürlichen Wesen. Die Verfasser trachteten die mit Tieren und Pflanzen verbundenen Verfahren und Zaubereien darzustellen. Ihrer Ansicht bleibt das gegenständliche Material der Museen eine leblose Sammlung, wenn wir dessen Rolle im Volksleben nicht in Evidenz halten und interpretieren. Die zweckdienliche Konstruktion und Verzierung eines wirtschaftlichen Gerätes sind das Werk volkstümlicher Erfahrung und Handfertigkeit, doch sind hinter den äußeren Formen des öfteren auch kultische Vorstellungen verborgen. Die verschiedenen Gegenstände können auch Geräte von Zau-

bereiten sein und demzufolge schließen sich den Formen auch psychologische Probleme an (s. Note Nr. 6.). All diese Probleme wurden von Zs. Szendrey und A. Szendrey zum Teil im Manuskript ihres Wörterbuches der Bräuche und Aberglauben ausgearbeitet.

Im Ungarischen Ethnographischen Lexikon nehmen die Pläne und Bestrebungen von L. Katona, Zs. Bátky, O. Herman, A. Szendrey und Zs. Szendrey konkrete Formen an; das Werk gibt Aufklärungen und Anleitungen über weite Gebiete der ungarischen Volkskultur, und zwar nicht nur für den Fachmann, sondern auch für die an der ungarischen Volksbildung interessierte Öffentlichkeit. Das Lexikon wird ein Handbuch des Ethnographen, des Archäologen, des Soziologen, des Historikers, des Literatur- und Sprachwissenschaftlers, sowie des Pädagogen und des Volksaufklärers sein.

Die Stichwörter enthalten die genaue Beschreibung, die Verbreitung, die volkstümliche Benennung, die geschichtliche Vergangenheit, die europäischen Beziehungen und die Herkunft der verschiedenen Gegenstände, Erscheinungen, Bräuche, der volkstümlichen Gesellschaftsstruktur, der Volksdichtung, des Glaubens.

In der Abhandlung sind folgende ausgearbeitete Stichwörter angeführt: 1. Einkorn (*Triticum monococcum*), 2. Bockwagen (schlittenförmiges Kinderspielzeug), 3. Kerbel (*Chaerophyllum bulbosum*), 4. Rückenkraxe, 5. *Benga* (ein böser Geist), 6. Büffel (*Bos bubalis*), 7. Bärenklau (*Heracleum sphondylium*), 8. Weiler, 9. Bucheichel (*Fagus silvatica*), 10. Dreschkorb, 11. *Csikle* 'Schwippgalgenschlinge', 12. Scheunengemeinschaft, 13. Kranich (*Grus grus*), 14. Schweinejoch, 15. Tragen auf dem Kopf, 16. Erdnuß (*Lathyrus tuberosus*), 17. Getreidedarre, 18. *Gajló* 'auf einen Stiel befestigter eiserner Ring, womit der im Sattel sitzende Pferdehirt seinen Stock vom Boden aufhebt', 19. *Gányó* (Tabakgärtner), 20. Pelikan (*Pelecanus onocratalus*), 21. Wadennetz, 22. Überhälter 'bei der Waldrodung stehen gelassener nützlicher Baum (Waldapfel, Holzbirne, Kornelbaum usw.)', 23. Wurfholz, 24. Fischtreten 'das Treten seichter Teiche oder Sümpfe mit dem Fuß oder mit Tieren, wobei sich das Wasser verschlammmt, der Fisch keinen Sauerstoff erhält und mit der Hand gefangen werden kann', 25. Bastverarbeitung, 26. Schälhandmühle, 27. Hausgräber: 'Diebe, die die Hauswand ausgraben und so rauben', 28. Langhaus, 29. Schneeklopfer, 30. Bogenfalle, 31. Sprenkel, 32. Doppelgefäß, 33. *Kástu* 'freistehende Holzkammer', 34. Konvergenz, 35. Gemeinschaftlicher Ofen, 36. *Mancsozás* 'ein Ballspiel', 37. Zeugungshelfer, 38. Feuerküche, 39. *Tirpák* 'slowakische ethnische Gruppe in Nyiregyháza und Umgebung', 40. Fingerziehen, 41. Wörter und Sachen.